

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

TNTL

1

2015 | jaargang 131

THEO A.J.M. JANSSEN & ANN MARYNISSEN

Josse Bade: auteur van *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500)*

Abstract – The book *Dit is der zotten ende der narren scip* was printed in 1500 in Paris by Guide Coopman as the colophon says. Who the author is, is revealed by neither the colophon, nor the title page. It will be argued that it is Josse Bade, the famous humanist, who wrote the book. The book's language corresponds to Bade's Flemish in Jouennaux & Bade (1508). The content is consonant with Bade's literary and annotative Latin products.

1 Inleiding

Op *Vasenaht* ofwel 'vastenavond' in 1494 verschijnt in Bazel Sebastian Brants *Narrenschyff*, een moralistisch, satirisch werk dat bestaat uit 112 hoofdstukken van veelal een of twee folia. Ze beginnen vrijwel steeds met een drie- of vierregelige strofe als motto boven een houtsnede. Veel van de houtsneden zijn ontworpen door de jonge Albrecht Dürer. Ongetwijfeld mede dankzij de aansprekende prenten is het boek de eerste Duitstalige bestseller geworden. Nog in het jaar van de *editio princeps* (1494a) volgen er vier 'roafdrukken': in Augsburg (1494b), Neurenberg (1494c), Reutlingen (1494d) en Straatsburg (1494e). Drie jaar later verschijnt in Lübeck een vertaling in het Nederduits (Brant 1497) en in Bazel de Latijnse bewerking van Brants leerling Jakob Locher (Brant & Locher 1497a en b). Door deze bewerking onder de titel *Stultifera nauis* met merendeels dezelfde houtsneden als in Brants *editio princeps*, krijgt het *Narrenschyff* faam in heel de humanistische wereld. Zo volgen er in Parijs en Lyon naast twee Latijnse drukken (Brant & Locher 1498a en b) Franse vertalingen (Brant & Locher 1497d, 1498c, 1499a en b).

In 1500 wordt in Parijs door Guide Coopman, beter bekend als Guy Marchant en Guido Mercator, een Nederlandse versie uitgebracht, en wel *Dit is der zotten ende der narren scip*. In Londen komen er in één jaar (Brant & Locher 1509a en b) een Latijns-Engelse en een Engelse editie uit. Kortom, rond 1500 is het boek ook buiten het Hoogduitse taalgebied populair. Maar zoveel invloed als het *Narrenschyff* gehad heeft op de Duitse literatuur, zo weinig sporen heeft de Nederlandse versie in de literatuurgeschiedenis van de Lage Landen nagelaten, al is het werk er vijfmaal herdrukt: in 1504, 1548, 1584, 1610 en 1635.¹

* Wij bedanken de anonieme reviewers voor hun commentaar. Jan Goossens zijn wij erkentelijk voor zijn dialectologische suggesties, Fred de Bree en Roel Zemel voor hun literair-historische vragen en Olga Weijers voor haar biografisch advies.

1 De edities zijn beschreven door Geeraedts (1979: 41-53; 1981: 17-20). De eerste drie herdrukken zijn in 1504, 1548 en 1584 verschenen in Antwerpen. De houtsneden in de 1504-editie zijn met enkele truncaties vrijwel dezelfde als in de Straatsburgse druk (Brant & Locher 1497c). De houtsneden in de 1548-editie zijn gemodelleerd naar een Duitse en een Latijnse editie uit Bazel. Ze zijn deels opnieuw

Het *Narrenschip* is, zoals het colofon vermeldt, in Parijs gedrukt door *Guide coopman*, de naam die Guy Marchant als Nederlands alias voert naast het Latijnse *Guido Mercator* voor Latijnse uitgaven. Hij is een Fransman en dus niet ‘de Brabander Gwijde Coopmans’ (sic), zoals Pleij (2007: 655) hem introduceert. Het *Narrenschip* is, betogen Janssen & Marynissen (2013) op grond van taal- en letterkundige argumenten, geschreven door een Vlaming, en wel de Gentenaar Josse Bade (Jodocus Badius Ascensius, 1462-1535).² Bade doceert na zijn studie in Gent, Leuven en Ferrara *bonae litterae* in Valence en Lyon en ontwikkelt zich bij Johann Trechsel tot corrector en tekstbezorger.³ Na diens overlijden vervult hij die functies vanaf 1498/99 in Parijs, waar hij zich ook als poëet manifesteert. In 1503 vestigt hij zich daar als drukker-uitgever en later wordt hij er tevens hoogleraar.

De vraag waarom in de *Narrenschip*-editie de bewerker – of juist de *auteur* zoals wij elders zullen laten zien – niet genoemd wordt, kan ook gesteld worden bij enkele andere versies van ‘Brant’ en ‘Brant & Locher’ in de volkstaal. Zo is niet bekend wie de interpolator is van de Straatsburgse editie (Brant 1494e),⁴ noch wie de vertaler is van de Lübeckse uitgave (Brant 1497). De eerste Franse vertaling wordt aan Pierre Rivière toegeschreven, maar in het boek wordt hij nergens als vertaler vermeld.⁵ Ook van een latere Franse versie (Brant & Locher 1499b) is de vertaler niet bekend. Toch houden vertalers zich niet altijd op de achtergrond. Zo levert Jehan Drouyn onder zijn naam een Franse versie af van Brant & Locher (1498c en 1499a)⁶ en van Bade (Bade & Drouyn ca. 1498),⁷ overigens nog voordat het origineel, *Stultiferae naues* (Bade 1501a), op de markt komt. Ook Alexander Barclay en Henry Watson staan met hun naam in Engelse versies van Brant & Locher (1509a, resp. b).⁸

gebruikt in de editie van 1584, 1610 en 1635, maar die bevatten ook houtsnedes van de genoemde Straatsburgse druk. Door ene A.B. wordt in 1610 in Leiden en in 1635 in Amsterdam een herdruk bezorgd waarin diverse hoofdstukken verschoven zijn, soms ook hun inhoud. Het vernieuwde voorwerk bevat onder meer twee kopergravures: een afbeelding van het *Narrenschip* en een portret van Sebastian Brant bij een karakterisering van hem door Johan Trithemius en twee gedichten van P(etrus) S(criverius). Jan van Ghelen eigent zich via het voorwoord in zijn druk van 1584 het auteurschap van het *Narrenschip* toe, zoals A.B. dat jammer genoeg met meer reden doet in de versie van 1610. Als Huydecoper (1730: 631) A.B.’s valse toeschrijving schamperend denkt recht te zetten, begaat hij de fout wel Jan van Ghelen op diens woord te vertrouwen.

² Zie voor Bades Vlaamse herkomst Janssen & Marynissen (2013: 258). Bade is Gentenaar van geboorte, al gebruikt hij de geografische toenaam *Ascensius* (van Asse). Renouard (1908: deel 1, 4-6) geeft in zijn biografische schets van Bade vindplaatsen waar hij zich *Gandensis* noemt.

³ Zie voor Bades biografie Renouard (1908: deel 1).

⁴ Brant (1499: fol. ar^{vo}) protesteert tegen inhoudelijke wijzigingen in niet door hem geautoriseerde versies.

⁵ Pompen (1925: 8-11) onderbouwt het auteurschap van Pierre Rivière. Maittaire (1733: 656) meldt zonder enige reserve: ‘de nouvel translatee en vers Francois par maistre Joce Bade’. Ook Greswell (1818: 168) beschouwt Bade als de auteur. Maar als Bade het Frans zo goed beheerste, waarom heeft hij dan zijn *Stultiferae naues* (Bade 1501a) in die taal laten bewerken door Jehan Drouyn (Bade & Drouyn ca. 1498)?

⁶ Het colofon noemt Locher als eerdere vertaler en meldt dan: ‘Et depuis translatee de latin en rethorique francoise. Et finalement translatee de rime en prose [...] par maistre iehan drouyn [...]’. De hoofdtekst van Balsarins editie is door Drouyn in proza vertaald, maar de hoofdstuktitels en motto’s komen uit Rivière’s vertaling (Brant & Locher 1497d).

⁷ Aan het slot ([1499] fol. 75^v) vermeldt Drouyn zichzelf als de vertaler en Bade als de auteur.

⁸ Barclay’s uitgave is een Latijns-Engelse paralleluitgave.

Bade maakt zich wel bekend als auteur van twee Latijnse dichtwerken: *Stultiferae naues* (1501a) en *Nauis stultifera* (1505), beide geschreven in het voetspoor van Brant en Locher. Dat een humanist liever niet te boek wilde staan als een schrijver van ‘praatjes bij plaatjes’, gaat in elk geval voor Brant en Locher, maar zeker ook voor Bade niet op, getuige zijn twee Latijnse dichtwerken. Waarom heeft hij zich dan niet bekend willen maken als de auteur van het *Narrenschip*? Omdat het een werk in de volkstaal is? Hoe dan ook, voor Bades auteurschap van het *Narrenschip* geven we in dit artikel nadere argumentatie. De taal van het werk komt nauw overeen met het Vlaams in het leerboek *In lingua latina* (*ILL*), dat hij op basis van een boek van Guy Jouenaux (1490) uitgegeven heeft (Jouenaux & Bade 1508);⁹ zie § 2. Bades literaire en commentariërende activiteiten sporen met het *Narrenschip*; zie § 3. In de kring van humanisten die rond 1500 actief zijn, blijkt niemand zich meer dan Bade te kwalificeren voor het auteurschap van het *Narrenschip*; zie § 4. De belangrijkste overwegingen worden op een rij gezet in § 5.

2 Het taalgebruik van Bade

Dit is der zotten ende der narren scip vertoont orthografisch, fonologisch, morfologisch, lexicaal en syntactisch sterke overeenkomsten met het *ILL* (Jouenaux & Bade 1508), een op Lorenzo Valla's *Elegantiae* ([1449] 1471) geïnspireerd leerboek, met Latijnse en Franse voorbeeldzinnen die systematisch door Bade in het Nederlands vertaald zijn.¹⁰ Hoewel Bade uit het Oost-Vlaamse Gent afkomstig was, bevat het leerboek Latijn ook enkele westelijk-Vlaamse kenmerken.¹¹ Dat Bade zich bewust was van regionale taalvariatie in het graafschap Vlaanderen, blijkt uit zijn inleidende brief aan Joannes Leupe (Jouenaux & Bade 1508: fol. a1^v), waarin hij hem schrijft dat de grote taalverschillen tussen de Vlamingen uit het oosten en de Vlamingen uit het westen van de regio zijn vertaalwerk er niet makkelijker op hebben gemaakt.¹²

Verum in flandrina vnum mihi plurimum dedit negocii: quia videlicet tam varia est: et a vera theutonum lingua tantum abhorrens, vt qui in orientali flandriae parte nati sint: vix in occidua natos intelligant.

9 Jouenaux heeft als Guido Juvenalis Cenomanus, ‘uit Le Mans’ (fl. 1490-1507), samen met Bade de komedies van Publius Terentius Afer bezorgd in een exemplarisch geïllustreerde editie (Jouenaux & Bade 1493).

10 Zie ook Janssen & Van der Leek (2014).

11 Dat is niet verwonderlijk. Taeldeman (1985: 330-331) typeert in zijn studie van het (Laat-)Middelgents vocaalsysteem in de *Néderlandsche Spellijnghe* (1550) van de Gentse drukker Joas Lambrecht diens Middelgents als ‘oostelijker Vlaams’. Het centrale en westelijke Zuiden van het Nederlandse taalgebied werd aanvankelijk vooral gekenmerkt door een primaire tegenstelling tussen het Vlaams (tot aan de Schelde-Dender) en het Brabants. In Vlaanderen zelf was er een secundaire tegenstelling tussen het westen en het oosten, die gedeeltelijk graduueel was (hoe verder naar het westen, hoe meer westelijke kenmerken), gedeeltelijk absoluut. In het Middelgents van 1550 zijn de innovaties uit de Brabantse dialecten, die later leidden tot een klankstructurele breuk tussen het West-Vlaams en het Oost-Vlaams, nog niet aanwezig.

12 Leupe is een Oost-Vlaming, geboren in Oudenaarde (Desmet-Goethals 1985: 12 noot 24, 205); hij heeft gewerkt in Nieuwkerke (Neuve-Église) in West-Vlaanderen’ (pace White 2013: 101).

(Maar in het Vlaams kostte het me de grootste moeite, want dat is duidelijk zó gevarieerd en anders dan het echte Diets, dat zij die in het oostelijke deel van Vlaanderen geboren zijn, de uit het westen geboortige Vlamingen nauwelijks begrijpen.)

Vele klank- en spelvormen en de nominale meervoudsvorming in het *Narrenschip* verraden de hand van een schrijver uit het middeleeuwse graafschap Vlaanderen (zie Janssen & Marynissen 2013 en Marynissen & Janssen 2014). In het omvangrijke leerboek *ILL* duiken in de talrijke Nederlandse voorbeeldzinnen die Bade heeft ingevoerd, dezelfde, onmiskenbaar Vlaamse vormen op als in het *Narrenschip*. Kunnen de desbetreffende drukkersateliers talig ingegrepen hebben in de kopij van die uitgaven, in beide gevallen de *editio princeps*? Dat is niet aanneemelijk. Voor het *Narrenschip* heeft de drukker Marchant vast niemand in dienst gehad op het niveau van lector of corrector die Nederlandstalig was, want voor zover bekend is er bij hem geen ander Nederlandstalig werk gedrukt. Het *Narrenschip* is ‘le premier livre flamand qui ait été imprimé à Paris’ (Claudin 1900: deel 1, 403).¹³ Juist bij Bade als auteur is het zelfs waarschijnlijk dat de drukker de correctie geheel in zijn handen gelegd heeft. Immers, Bade had een reputatie opgebouwd als zorgvuldig bezorger van teksten in dienst van zijn schoonvader Johann Trechsel in Lyon, die hem de leiding over zijn drukkersatelier toevertrouwd had.¹⁴ Bij het leerboek *ILL* is de hele productie in handen geweest van Bade zelf, want het is gedrukt in zijn eigen, in 1503 geopende en al snel vermaarde *Prelum Ascensianum*. Ook bij hem is voor zover bekend geen ander werk in het Nederlands gedrukt, waarvoor een staf uit de Lage Landen wenselijk zou zijn geweest.

De genoemde productiegegevens over beide uitgaven indiceren dat ze ons een unieke inkijk geven in het authentieke taalgebruik van Bade zelf. Immers, bekend is dat in herdrukken regionale taalkenmerken soms aangepast zijn aan het beoogde lezerspubliek (zie, bijvoorbeeld, Willemyns 1997: 186-190). Ook bij herdrukken van het *Narrenschip* is ingegrepen (Marynissen & Janssen 2014). Zo heeft de drukker Eckert van Homberch in zijn Antwerpse *Narrenschip*-editie van 1504 de Vlaamse dialectkenmerken uit de Parijse *editio princeps* (1500) op grote schaal vervangen door Vroegnieuw nederlandse vormen. De ingrijpende ‘ontvlaamsing’ van Bades origineel is beschreven en geduid in Marynissen & Janssen (2014).

In de volgende vergelijking van het *Narrenschip* en *In lingua latina* zullen we naast fonologische, orthografische en morfologische kenmerken ook lexicale en –in de mate van het mogelijke – syntactische overeenkomsten betrekken.

2.1 Fonologie en orthografie

Het *ILL* heeft een gevarieerdere woordenschat dan het satirisch-moraliserende *Narrenschip* doordat het, als boek om Latijn te leren, een breder scala aan thema-

¹³ De Vleeschoudere (1660: 254) vermeldt in zijn boek *Rymende uyt-legginghe* dat hij het gedicht ‘Wat draeght de wereld haeren roem’ (p. 254-257) overgenomen heeft uit een boek dat in 1499 gedrukt is door Guido Marchand [sic]. Het zal gaan om *Tractatus de arte bene viuendi Beneque moriendi* (Anonymus 1499), dat gedrukt is door Guy Marchant. Het bevat het gedicht *Rhythmus de contemptu mundi*, dat pas door De Vleeschoudere in het Nederlands vertaald zal zijn als ‘Wat draeght de wereld haeren roem’.

¹⁴ Zo kreeg Bade nog in Lyon van Gaguin (1497) de opdracht zijn prestigieuze geschiedenis van Frankrijk te drukken nadat twee jaar eerder de verprutste *editio princeps* in Parijs verschenen was. Bade drukte zijn werk ‘very elegantly and correctly’, naar het oordeel van Palmer (1732: 237).

TABEL I Vlaamse klank- en spellingkenmerken in *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500) en *In lingua latina* (Jouennaux & Bade 1508)

Vlaamse kenmerken	Narrenschip 1500 (<i>Parijs</i>)	In lingua latina, Bade 1508 (<i>Parijs</i>)
hypercorrecte <i>h</i>	<i>hu, hulieden, hende/heynde, heischen, hachten, ghebacht, verbachten, hueren, helders, hellefste, heeren, haf, ghebeychent</i>	<i>hu, hulieden, hendelic, thenden, vulhenden, ghebendt, heeschen, hachtene, hachtet, heuren, ontheruen, habelbede</i>
wegval van <i>h</i>	<i>antieren, als, adder, oonen, oft</i>	<i>antieren, gheantiert, werckuus</i>
spelling <i>ou</i> voor <i>oe</i>	<i>ghenouch, onghenouchten, voughen, voucht, verslouch, opslough, houcxkins, vlouken, beroumen, beroumenisse, souken, roupende</i>	<i>ghenouch, onghenoughelichede, ghenoughelic, (on)ghenouchte, vought, mesvought, ghevoucht, gheuouch, slouch, insloughen, houcken, vloucke, beroumene, souct, versouken, bedrochsouker, ondersoukers, beroupen, anroupt, roupen, vutgheroupen, gheroupen, boucken, droufheit, droue, wrought, wroughen, ghewrought, wrougherachtich, noumt, noumene, behoufden, bloume, clouck, eyerkouken, pannecouken, rouct, roukeloos, woukere</i>
ontronding	<i>diinct, lettcl, aldis</i>	<i>dijnct, lettcl, lctskin, hoelettcl, sticck, sticcken, euele</i>
palatalisatie <i>o/u</i>	<i>turren, burse, bloetsturtighen, sturtene, dinsturten</i>	<i>turre, burse, bloetsturtinghe, sturten, sturt, mijn sturte, hurtt, cursten, curt, curtelijnghe, curtsen, surghen, burst, imburst, sturme vul, vuldoen, vulwassen, vulbrijnghe, vulmakene, vulwreuen, vulcraut, vullegebruuck muschelkin, busschen, wulfinnen</i>
palatalisatie <i>oo/eu</i>	<i>deur (voorzetel), deurgaens, deurzweelghen</i>	<i>deur (voorzetel), deurbrekiinghe, deurgaen, deurslaender weunt, beutre</i>
opening <i>uu > eu</i> vóór <i>r</i>	<i>hueren</i>	<i>heuren, meur, verheurt, ghehuert/ghעהurt, gheduerich/ ghedeuren, steure</i>
<i>ei</i> voor <i>ee</i>	<i>ghecleidt, cleideren, cleid, heit, gheheiten, meester, beisten, beistelijcker, alleine, stein, steynen, versteinen, versteintheit, vleisch, vleischeliker, gheist, gheistelic, bein, beinen, beyndren, smeiken, meynen, meyninghe, leyken, verordeilen, einighen, geisselt, gheheil, gemeyn, ghemeynlic, weint, breid, deil, meist, teiken weilde, beilde</i>	<i>ghecleedt, cleedren, cleed, heet, gheheeten, meester, meesterkin, beesten, alleene, steene, vleeschmakere, ghevleescht, vleesch, geesten, beenen, smeecken weilde, beilde</i>

<i>ee</i> voor <i>ei</i>	<i>helighen</i>	<i>thelichdom, helighe, cleen, cleendijnc, gheeeghent, sceeden, ondersceeden, ghesceeden, afsceeden, vut ghesceeden, bereedt, bereedscepe, beede, beeden, heesche, leedsman, leeden, wederleeden, gheleedt, afgheleedt, verleedinghe, weeden, ghespreeet, breedt hem</i>
--------------------------	-----------------	--

tieken bestrijkt. In de zinnen die Bade in het *ILL* in het Nederlands vertaald heeft, hebben we dan ook een groter aantal bewijsplaatsen van Vlaamse taalkenmerken aangetroffen dan in de verzen en het proza van het *Narrenschip*.

Omdat enkel klank- en spelvormen die alleen in het Laatmiddelvlaams voorkomen, uitsluitel geven over het Vlaamse karakter van een tekst, zijn in tabel 1 alleen ondubbelzinnig Vlaamse vormen opgenomen.¹⁵ Waar Bade echter afwisselt tussen een Vlaamse vorm en een vorm die ook elders in het taalgebied voorkomt, wordt dit in de bespreking vermeld.

a Prothesis en procope van h

Voorvoeging en wegval van *h* voor een klinker kenmerkt het Middelvlaams: al in de dertiende eeuw wordt de *h* vaak niet meer geschreven in Vlaanderen, terwijl er omgekeerd hypercorrecte *h*'s verschijnen (Van Loey 1980: §121). Opmerkelijk is dat de voorgevoegde *h*'s in beide werken niet alleen bij dezelfde woorden voorkomen, maar dat ze bovendien altijd met onetymologische *h* worden geschreven: *hu* voor *u*, *hende* voor *einde*, *hachten* voor *achten*, *heischen/heeschen* voor *eisen*. Zowel in het *ILL* als in het *Narrenschip* heeft het frequente persoonlijk voornaamwoord *u* altijd een *h*: *hu*, *hulieden*, *hu zeluen*, het bezittelijk voornaamwoord in de regel niet: *uwen vadre*, *uwe liefde*, *u huus*. Wegval van *h* komt in beide werken voor bij vormen van het werkwoord *hanteren*, dat soms de *h* behouden heeft, bijvoorbeeld *onghehantiret* (*ILL*, fol. 148^r), *hantiere* (fol. 186^r).

b Spelling ou voor oe

Eveneens typerend voor het Vlaams is de grafie *ou* voor *oe* vóór labialen en gutturalen, die in deze omgeving alterneert met de spelling *oe* (Van Loey 1980: §121, 85a). De Vlaamse spelling *ou* is in het *ILL* prominenter aanwezig dan in het *Narrenschip*. Niet alleen staan er in het Latijnse leerboek een groter aantal, bovendien frequentere woorden die voor de *ou*-spelling in aanmerking komen dan in het *Narrenschip*, maar ze worden ook haast zonder uitzondering met *ou* geschreven. Zo hebben de tientallen attestaties van *bouck*, *boucken* en van *ghenouch* en zijn afleidingen in het *ILL* altijd de grafie *ou*. Bij de vele varianten van *roupen*, *souken* en *droufhede* komt de *oe*-spelling maar eenmaal voor: *roept toe* (*ILL*, fol. 68^r), *soekende* (fol. 126^r), *droefheden* (fol. 86^v). In het *Narrenschip* varieert Bade vaker tussen *ou* en *oe* en schrijft hij woorden als *boeck* en *ghenoeghelic* altijd met *oe*.

15 De inventaris van Vlaamse kenmerken is vooral gebaseerd op Van Loey (1980), die dertiende- tot vijftiende-eeuws materiaal uit geografisch oogpunt beschrijft, en op Willemys (1997), die Laatmiddelnederlands behandelt.

c Ontronding

Twee van de drie vormen die in het *Narrenschip* een ontronde korte vocaal, ontstaan uit *u*, hebben, komen ook in het *ILL* voor: het gaat om *dijnct* in bijvoorbeeld *mij dijnct dat* (*ILL*, fol. 52^v) of *hem dijnct wel* (fol. 132^r) en *lettel* in bijvoorbeeld *holettel* (fol. 7^v), *een lettelkin* (fol. 120^r), *lettele boucken* (fol. 172^r), *Gbij zijt zo lettel hachtens werd* (fol. 153^v). Enkel waar Bade een doublet wil schrijven, gebruikt hij de niet-ontronde variant: *een luttel oft lettel oft letskin* (fol. 3^v). In het handboek Latijn is daarenboven de vocaal in *stuk* altijd ontrond: *stick*, *sticken* en heeft hij het over een *ziecte of euele* (fol. 180^v) met ontronding van de lange klinker van *ewvel*. Dergelijke ontrondingen zijn ingweonismen: men vindt ze in West-Vlaanderen, Zeeland, Holland, sporadisch ook in Gent (Van Loey 1980: §19).

d Palatalisaties

Eveneens westelijk zijn woordvormen met palatale korte *u* voor *o*, al dan niet ontstaan doorumlaut (Goossens 1980: §2.3). Vormen met *u* vóór *r* + consonant (vaak een dentaal) leest men vooral in Vlaanderen, vaak in Gent (Van Loey 1980: §25). Palatalisatie vóór gedekte *r* komt in beide werken van Bade voor in de woorden *turren*, *burse*, *sturten* en *bloetsturtinghe*, bijvoorbeeld *Die turre oft thoren* (doublet, *ILL*, fol. 149^v), *mijn burse van ghelde* (fol. 120^r), *hij sturte vele tranen* (fol. 100^v), *een cleene bloetsturtinghe* (fol. 4^v). Het lexicaal heterogenere handboek voor de studie van het Latijn bevat nog heel wat meer gevallen van palatalisering vóór *r*: *curtsen* ‘koortsen’, *mijn sturte* ‘strot’, *curt* ‘kort’, *curtelijnghe* ‘kortelings’, *hurtt* ‘stoot’, *burst/imburst* ‘(in)borst’, *surghen* ‘zorgen’, *sturme* ‘storm’. In het *ILL* treedt palatalisatie tot *u* ook in andere fonetische condities courant op: vóór *l* in tal van attestaties met *vul* ‘vol’, vóór *s* en *f* in *busschen* ‘bossen’, *muschelkin* ‘moseltje’, *wulfinnen* ‘wolvinnen’. Sporadisch schrijft Bade in het *ILL* een *o*: *int corte*, *te cort doen*, *cortelijnghe*, *voldaen*, *een vollijuch man*, *bosschen*, *wolfinne*. De vormen met *u* komen in Oost- en West-Vlaanderen voor (Van Loey 1980: §25b), met een concentratie in die laatste regio (Goossens 1980: §2.3).

Ook de *eu*'s in *deur* ‘door’, in het *ILL* bovendien ook in *weunt* ‘woont’ en *beutre* ‘boter’ zijn relictten van een grotere groep westelijke palatalisaties, die Van Loey (1980: §61 opm. 1) in het Kustmiddelnederlands situeert.

e Opening *uu* > *eu* vóór *r*

In West-Vlaanderen was de palatale klinker *uu* vóór *r* geopend tot *eu*. Spellingen als *heuren/hueren* ‘uren’, *meur* ‘muur’, *verheurt* ‘verhuurd’, *ghehuert/ghebeurt* ‘gehuurd’, *gheduerich/ghedeuren* ‘gedurig’, *steure* ‘stuurs’ staan voor een uitspraak *eu* (Van Loey 1980: §88a en b). Dat dergelijke *eu*-vormen in het *ILL* voorkomen, wijst erop dat Bade zich hier op westelijk-Vlaams standpunt stelde (zie zijn opmerking over het verschil tussen het oostelijke en het westelijke Vlaams tegenover Leupe aan het begin van §2). Ook in Parijs heeft hij vermoedelijk contacten gehad met West-Vlamingen die er werkten of studeerden, zoals Josse en Hieronymus Clichtove (zie over hen §4).

f *Ei/ee*

Opvallend in het *Narrenschip* is het grote aantal vormen met diftong *ei*, ontstaan uit wgm. *ai*, die in het Nieuwnederlands *ee* hebben. Bade schrijft *ei* zowel in

woorden mét umlautfactor, bijvoorbeeld *ghemeyn*, *meyninghe*, *versteinen* (werkwoord) als in woorden zonder umlautfactor, bijvoorbeeld *gheist*, *bein*, *stein*, *allein*, *cleyd*, *breid*. In een vrij groot aantal woordvormen gebruikt hij afwisselend *ei* en *ee* (de frequentste variant staat in het woordpaar voorop): *alleene/alleine*, *beesten/beisten*, *beestelic/beystelicker*, *gheest/gheist*, *beelde/beilde*, *meister/meester*, *weinen/wenen*, *weilde/weelde*, *cleyderen/cleedren*, *meinen/meenen*, *steinen/versteenen*, *gheistelicken/gheestelike*, *beyn/been*. *Ei*-vormen die door umlaut zijn ontstaan, komen het vaakst voor in het westen van Limburg, Brabant, Utrecht en het oosten van Oost-Vlaanderen (Van Loey 1980: §59; Goossens 1980: §4.2.5). Daarnaast wijst Van Loey (1980: §59 opm. 4) op bevreedende *ei*-vormen, die hij in West-Vlaanderen, soms ook in Holland en Oost-Vlaanderen, aangetroffen heeft in woorden zonder umlautfactor: *alleine*, *bein*, *stein*, *wein*, *meister*, *cleid*, *gheist*, *ordeil*. Volgens Willemyns (1971: 69) geven *ei*-spellingen in gesloten lettergreep in Brugse teksten een verkorte uitspraak van de lange *ee* weer. In de vijftiende/zestiende eeuw was de *ei*-spelling zeker geen middel om zacht- en scherplange e's uit elkaar te houden (Willemyns 1971: 71). De *ei*-spellingen uit het *Narrenschip* komen in het *ILL* niet voor, op *beilde* 'beelden' en *weilde* 'weelde' na, die op mouillering van *l* vóór dentaal kunnen wijzen. In het Latijnse leerboek schrijft Bade deze woorden systematisch met *ee*: *ghecleedt*, *cleedren*, *cleed*, *heet*, *gheheeten*, *meester*, *meesterkin*, *beesten*, *alleene*, *steene*, *vleeschmakere*, *ghevleescht*, *vleesch*, *geesten*, *beenen*, *smeeken*.

Een onmiskenbaar Vlaams kenmerk is het gebruik van de monoftong *ee* in plaats van de diftong *ei*, waarvan er in het *ILL* tal van voorbeelden zijn. Bade gebruikt in het *ILL* altijd *ee* in *cleen* voor 'klein', *sceeden* voor 'scheiden', *beede* voor 'beide', *helich* voor 'heilig', *bereedt* voor *bereid*, *leeden* voor 'leiden', naast enkele malen 'gheleidt'. In het *Narrenschip* daarentegen komt de monoftong *ee* voor *ei* alleen enkele malen voor bij het adjectief 'heilig': *helighen*. Het Oost-Vlaams is een overgangsgebied met een opvallende lexicale diffusie wat de verdeling *ee/ei* betreft: naarmate men van het Brabants dichter naar het West-Vlaams gaat, neemt het aantal gevallen met *ei* af en in plaats daarvan dat met *ee* toe en omgekeerd (Goossens 1980: §4.2.5).

De spelling *ee/ei* is het enige systematische verschil tussen Bades taalgebruik in het *Narrenschip* (1500) en het *ILL* (1508). De *ei*-vormen voor *ee* uit het *Narrenschip*, die hierin weliswaar vaak als varianten naast *ee* stonden, zijn in het *ILL* niet overgenomen. Anderzijds klinkt Bades herkomst uit het graafschap Vlaanderen in de talrijke klankvormen met *ee* voor *ei* uit het *ILL* sterker door dan in het *Narrenschip*.

2.2 Morfologie

2.2.1 Het *s*-meervoud bij substantieven

Het moderne Nederlands heeft twee productieve meervoudsmorfemen: *-en* en *-s*. De *s*-pluralis heeft zich geografisch, chronologisch en semantisch geleidelijk verspreid over de woordenschat.¹⁶ In het *Narrenschip* en het *ILL* worden nagenoeg

16 Zie Marynissen (1994) over de conditionering van de expansie van de meervouds-*s*.

dezelfde regels voor de meervoudsvorming met *-s* toegepast: andermaal een sterke indicatie voor de stelling dat beide werken door dezelfde auteur, Josse Bade, geschreven zijn.

TABEL 2 Vergelijking van de nominale meervoudsvorming in *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500) en *In lingua latina* (Jouennaux & Bade 1508)

<i>Nominale meervoudsvorming</i>	Narrenchip 1500	In lingua latina, Bade 1508
persoonsnamen: suffix <i>-s</i> persoonsnamen op <i>-er</i>	<i>meisters, vorders/vorderen, roouers, ouerdraghers, looftu- ters, (ghe)broeders, pachters, priesters/priesteren, bewaerders, morders, sterrekijkers, keyseren, nemers, lerckers, na volghers, kellers, scaepherders, arbeiters, kettters, wroeghers, ingheuers, brouwers, wijnvercoopers, hoe- reiaeghers</i> <i>dochteren, vaderen, ouderen, zustrren</i>	<i>meesters, voorders, roouers, bewaer- ders, naeyers, navolghers, speerbre- kers, scermers, dichters, toehoorders, stiefmoeders, ionghers/iongheren, speelders, ouders, verwaerders, me- devechters, poorters, borghers, be- spieders, ondersoukers, iaghers, ver- nieters, metsers, pachters, cutsers, tuusschers, vercoopers, toecomers, nacomers, schrijnwerckers, slotmakers, steenhouders, snijders, steendeluers, wisselbanckhouders, ouer speelders, clappers, renders, meutmakers, twist- makers, beroerders, opsetters, ou- erdaders, bijstaenders, wethouders, ridders, waghenners, sleuters, scal- meyers, trompetters</i>
op <i>-aar</i>	<i>leeraers, dienaers, zondaers/ sondaren, dronckaerts, woe- keraers, mordenaers, valke- naers, wulpschaerts, pelickaerts, ghulsechaerts, dobbelaers</i>	<i>leeraers, dienaers, metsenaers, make- laerts, wisselaers, biddelaers</i>
op <i>-ier</i>	<i>putiers, botelliers, crudeniers, vettewariers</i>	<i>scolieren/scoliers, tafelliers, piliers</i>
op <i>-eur, -oor</i>	<i>doctoors, procureurs, senoteurs, dictateurs</i>	
op <i>-el</i>	<i>disciplen</i>	<i>disciplen</i>
dier- of zaakna- men op <i>-er, -el, -en</i> : suffix <i>-en</i>	<i>vingheren, ackeren, bekeren voghelen, eselen, tafelen, reghe- len, enghelen, exemplen, dieue- len, mantels, hemelen, coppelen, miracelen, scotelen, vloghelen, destelen</i> <i>verckenen, wapenen, loghenen</i>	<i>vingheren, lettren, loouers voghelen, eselen/esels, taflen regu- len, stekelen, beghinselen, cauelen, wispelen, maecselen, clauselen, epis- telen, appelen, deckselen, gheeselen, tieghlen</i> <i>verkenen, wapenen, teeckenen, gul- denen, veulens, kiekkenen</i>
neutra: sta- pelsuffix <i>-eren</i>	<i>cleideren, kijnd(e)ren, eyeren, beyndren</i>	<i>cleedren, kijnd(e)ren, eyeren, blad(e) ren, (hinde)calueren, ledren, rend(e) ren</i>

monosyllaba:	<i>mans/mannen, ackermans</i>	<i>mannen, leedsmannen, temmermans</i>
suffix -s	<i>scoens, zots</i> (in rijmpositie)	<i>scoens, handscoens</i>
Franse leen- woorden: suf- fix -s	<i>medicijns, coffraens</i>	<i>medicijns, garnisons, fundaments</i>
diminutieven: suffix -s	<i>borstkins, dochterkins</i>	<i>tafelkins, geetkins</i>

Zowel in het *Narrenschip* als in het *ILL* worden de volgende regels toegepast.

Persoonsnamen op *-er*, *-aar*, *-ier* en *-eur* krijgen in de regel *-s* als meervoudsuitgang. Vormen waarbij er variatie is (bijv. *priesters/priesteren, zondaers/sondaren, scoliere/nscoliere/n*) of die van deze regel afwijken (*dochteren, vaderen, ouderen, zustren*), zijn in de tabel onderstreept. Nomina op *-er*, *-en*, *-el* die geen persoon aanduiden (met uitzondering van *disciplen*), hebben nagenoeg altijd de uitgang *-en*, bijv. *voghelen, vingheren, verckenen*. Een beperkte reeks onzijdige nomina heeft het stapelsuffix *-eren*, bijv. *kijnderen, eyeren*. Enkele eenlettergrepige substantieven en hun samenstellingen, en een handvol Franse leenwoorden hebben zowel in het *Narrenschip* als in het *ILL* een meervoud op *-s*, bijv. *mans, scoens, medicijns*. Ook diminutieven vormen het meervoud met *-s*, bijv. *dochterkins, tafelkins*.

Het pluralissysteem dat in het dertiende-eeuwse Vlaams gebruikelijk was, blijkt in beide werken gebruikt te worden. De Vroegmiddelnederlandse *s*-pluralis was in het Vlaams en Hollands de gangbare vorm bij masculina op *-er(e)*, *-aere*, *-eur* en *-ier*, terwijl het Brabants, Limburgs, Gelders en Utrechts dan alleen nog *e-* of *en-*meervouden hebben. Bij nomina op *-en* en *-el* is het *s*-meervoud in de dertiende eeuw in het Vlaams en Hollands, net zoals in het *Narrenschip* en het *ILL* twee eeuwen later, nog zeer zeldzaam (Marynissen 1996: 409). Ook monosyllabische *s*-meervouden als *mans* en *scoens* verschijnen in de dertiende eeuw alleen in het Vlaams. Het zijn vormen uit de spreektaal, die in de schrijftaal zelden aan de oppervlakte komen (Marynissen 1996: 218-224). In de moderne dialecten omvat het gebied met monosyllabische *s*-meervouden als *treins* en *arms* heel West- en Frans-Vlaanderen en het grootste gedeelte van Oost-Vlaanderen (MAND 2005: deel 1, kaarten 1.6.1.36 en 1.6.1.37).

2.2.2 Een flexieverschil tussen het oostelijke en het westelijke Vlaams: de *-e/-en-* isomorf bij feminina op sjwa

Uit de inventaris van fonologische en orthografische varianten in 2.1 is gebleken dat de auteur van het *Narrenschip* in het graafschap Vlaanderen opgegroeid moet zijn. In de studie van de historische flexie zijn morfeemtegenstellingen aan het licht gekomen die niet het Vlaams afgrenzen van oostelijkere dialecten als het Brabants en het Limburgs, maar wel scheidslijnen vormen tussen het oostelijke en het westelijke Vlaams (Marynissen 1996: 406-407). Zo hebben in het dertiende-eeuwse westelijke Vlaams en het Hollands de feminina op sjwa in de casus obliqui als voorkeursuitgang *-e*, in het Limburgs, het Brabants en het oostelijke Vlaams daarentegen *-en*, zoals in *van der kercke* versus *van der kercken* (Marynissen 1996: 410, cijfers op p. 162-165: ca. 70% voor de voorkeursvorm). Deze geografische tegenstelling is nog zichtbaar in de moderne familienamen; zie bijvoorbeeld

de verspreiding van *Verstraete/Verstraeten*, *Vanderhaeghe/Vanderhaeghen*, *Verbrugge/Verbruggen* op www.familienaam.be.

In het begin van de zestiende eeuw flechteert de auteur van het *Narrenschip* de feminina op sjwa zonder uitzondering met *-en*, zoals in *vander hoogher leeringhen*, *vander kercken*, *vut der aerden*, *van der straten*, *der hellen*, *der menscheliker hulpen*, *der goddeliker gratien* (39 vindplaatsen). Het buigingsmorfeem *-en* krijgt ook de voorkeur in de Nederlandse zinnetjes van Bade in het *ILL*. In de eerste honderd van de ruim vierhonderd pagina's van het *ILL* staan slechts 13 verbogen feminina op *-e* (16%, bijv. *ter glorie*, *van grootre scientie*) tegenover 67 vormen op *-en* (84%, bijv. *met grooter moeyten*, *ter orloghen*, *met grooter minnen*, *vander kercken*, *vander ziechten gequelt*). Dit overwicht aan *-en*-vormen in het *ILL* rijmt volkomen met het oostelijke Vlaams dat Bade, als Gentenaar, schrijft.

2.3 *Lexicon*

Op lexicaal gebied zijn er drie overeenkomsten tussen het *Narrenschip* (1500) en het *ILL* (1508).

In beide werken komen heel wat geleerde woorden voor die ontlenen zijn aan het Frans resp. het Latijn, zoals *punieren*, *causen*, *corrigeren*, *disciple*, *dangiere*, *pericle*, *auctoriteit*. Verrassend is dat niet, noch in een literair werk als het *Narrenschip*, dat in humanistische kring ontstaan is, noch in een studieboek Latijn als het *ILL*, dat overwegend bestaat uit Latijnse zinnen met hun Franse en Nederlandse vertaling.

Opmerkelijker zijn de Nederlandse synoniemen die Bade in het *ILL* (fol. 56^r) voor Latijn *sentari adulari* & *blandiri* geeft: *smeeken*, *vleeuwen*, *looftuten*, *pluumstrijken*, *flatteren*. Deze woorden komen ook voor in het *Narrenschip*: zo worden in hoofdstuk 95 de *looftuters* en *pluumstrijkers* die bij geestelijke en wereldlijke machthebbers in het gevlei trachten te komen, op de korrel genomen: *een yeghelic looftuut se en strijct haer plumen*. Ook het evenmin erg gebruikelijke *keitijwicheden*, *keytiuicheit* voor 'ellende', dat in beide werken voorkomt (*ILL*, fol. 61^v en *Narrenschip*, fol. 16^r), behoorde tot het rijke vocabulaire van de auteur.

Zowel het *Narrenschip* als Bades *ILL*-bijdrage bevat veel doubletten. Vaak geeft Bade in het *ILL* een doublet als vertaling van een Latijns en/of Frans woord dat daar niet van een synoniem vergezeld is. Zie bijvoorbeeld (*ILL*, fol. 12^r): *Morbificus tior tissimus: Qui cause maladie. Berockere van ziechten ende zeericheden*. Middeleeuwse vertalingen uit het Latijn hebben niet zelden synonieme doubletten,¹⁷ waarbij het tweede woord van het doublet mogelijk een explicatieve of specificerende en soms ook een versterkende functie had (Leclercq 2008: 19). Bade was zonder twijfel zeer vertrouwd met dit stijlmiddel.

17 Doubletten worden zowel in literair als niet-literair verband gebruikt. Zie voor verdubbeling, 'binôme synonymique', in literair verband bijvoorbeeld Metzger-Rambach (2008: 148-161). Bij de anonieme Gentse vertaling van Boethius' *De consolatione Philosophiae* in 1485 melden Goris & Wissink (1997: 142) dat het literaire deel vaak volstaat met een enkel woord waar het niet-literaire commentaar een doublet geeft.

2.4 *Syntaxis*

De weinige syntactische verschillen in de Middelnederlandse dialecten nemen volgens Van der Horst (1997: 219) in het Laatmiddelnederlands verder af. Rond 1500 hebben Vlaamse ambtelijke teksten in werkwoordclusters van bijzinnen in de regel de groene volgorde *participium + verbum finitum*, zoals Coussé & De Sutter (2012: 89, 98-101) laten zien. In ambtelijke stukken wordt de rode volgorde *verbum finitum + participium* in bijzinnen in de tweede helft van de vijftiende eeuw geherintroduceerd in Brabant. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw gaat de rode volgorde geleidelijk meer concurreren met de groene volgorde. In het niet naar dialectregio gedifferentieerde corpus narratieve teksten vanaf 1550 dat Coussé & De Sutter samengesteld hebben, heeft de rode volgorde *vf-part* tot 1800 een aandeel van ongeveer een kwart, tegenover driekwart voor de groene volgorde *part-vf*.

Onze steekproef in het *Narrenschip* tot en met hoofdstuk 40 komt sterk overeen met deze bevindingen voor Vlaamse teksten. In de prozagedeelten hebben we uitsluitend groene volgordes aangetroffen (48 gevallen, 84%), zoals *gheualen sijn*, *ghedicht heeft*, *ghewassen was*, *gheset werd*. Bij alle negen vindplaatsen (16%) met de rode volgorde staat het participium in rijmpositie: *zijn onderwesen* (fol. a3^r), *ben ... gheseten, is ... gheresen* (fol. a5^r), *heeft ghewonnen* (fol. b1^r), *zijn ... beuonden* (fol. b2^v), *heeft bescreuen*, *zij gheboren* (fol. b3^r), *heeft gheseit* (fol. b6^r) en *heeft gheleert* (fol. d2^r).

Onze steekproef in de eerste honderd pagina's (fol. 1^r-50^v) van het ruim vierhonderd pagina's tellende *ILL* geeft een vergelijkbaar beeld. In 83% van de bijzinnen met een perfectum wordt het participium gevolgd door het verbum finitum, zoals in *ghehaet zy*, *ghedient es*, *ghemaect oft ghewonnen ware*. In elf gevallen daarentegen, 17% van het totaal, staat het participium achteraan, zoals in 'dat ic hebbe ghemoghen; om te besiene oft die bode es commen'. Het *ILL* is geen doorlopende narratieve tekst, maar een aaneenschakeling van uit het Latijn en het Frans vertaalde voorbeelden. Terwijl in het *Narrenschip* de weinige gevallen waarbij wordt afgeweken van de in het Vlaams gebruikelijke groene volgorde, alle te maken hebben met hun positie in het rijm, zijn de attestaties met de rode volgorde in het *ILL* mogelijk toe te schrijven aan invloed van het Frans, waarin het participium in de bijzin altijd na het verbum finitum komt.

De werkwoordsclusters in ondergeschikte zinnen in zowel het *Narrenschip* als het *ILL* laten zien dat er gebruik gemaakt is van de mogelijkheid om de volgorde in het Laatmiddelnederlands te variëren. In beide geschriften is daarbij onmiskenbaar een Vlaamse hand aan het werk geweest: in allebei domineert de groene volgorde, typerend voor het Laatmiddelvlaams.

2.5 *De taal van het Narrenschip en In lingua latina vergeleken*

Gelet op hun sterke talige verwantschap is het zeer aannemelijk dat het anonieme *Narrenschip* en het *ILL* door een en dezelfde persoon geschreven zijn, en wel door de Gentenaar Josse Bade, de auteur van het *ILL*. Dat zijn moedertaal laatmiddeleeuws Vlaams is, komt in het *ILL* nog duidelijker tot uiting dan in het *Narrenschip*. Kan het komen door een verschil in register? Met het *Narrenschip* heeft de auteur

onmiskkenbaar literaire aspiraties gehad. Die kunnen ertoe geleid hebben een register te gebruiken dat vrij formeel is, formeler dan dienstig is voor een leerboek zoals het *ILL*. Daarin heeft Bade eerst en vooral het didactische doel gehad om de Latijnse en Franse voorbeelden begrijpelijk te maken met Vlaamse versies. Hoe dan ook, het oostelijk-Vlaams klinkt er sterker in door, met enkele westelijke accenten.

Na bovenstaande taalkundige bevinding dat Bade heel goed de auteur van het *Narrenschip* kan zijn, worden nu letterkundige argumenten gepresenteerd om de stelling te staven dat hij er de auteur van is.

3 Bade als letterkundige

In de humanistische letterenrepubliek heeft Josse Bade een indrukwekkende rol vervuld, eerst en vooral als bezorger van taal- en letterkundige Latijnse werken en later ook als drukker en uitgever. Hermann prijst (1914: 300) Bade als volgt:

Dieser Badius ist eine der hervorragendsten Persönlichkeiten, die in der Entwicklung des Humanismus eine Rolle gespielt haben. *Vir in secularibus litteris eruditissimus et divinarum scripturarum non ignarus, philosophus, rhetor et poeta clarissimus ingenio excellens et disertus eloqui*, so charakterisiert ihn der Abt Trithemius [...].¹⁸

Minder bekend is Bades rol als letterkundige, in de dubbele zin van het woord. Hij wordt als *literatuurwetenschapper* onder meer gewaardeerd om zijn commentaar op Horatius' *De arte poetica* (1500): in de zestiende eeuw werd het 'one of the standard commentaries' (Friis-Jensen 1995: 237), met de meeste herdrukken (Moss 1999: 67). Bade verdeelt Horatius' *Ars poetica* in secties waaruit hij telkens 'eine konkrete "regula" [...] destilliert' (Laureys 2014: 100). Hij wijst systematisch op het belang van *decorum*, een criterium dat hij in zijn *Prenotamenta* (Bade [1502] 1504)¹⁹ als 'geëigende presentatiewijze' uitdiept en toepast op toneel, waarbij zijn kennis van Vlaamse abele spelen opvalt.²⁰

Ook in zijn inleidingen op de satirici Juvenalis (1498), Horatius (1499) en Persius (1499) is Bade verdienstelijk voor de theorievorming van de satire als genre (Brummack 1971: 294-295). Zo onderscheidt hij in zijn commentaar op Horatius (1499: fol. 2^r) verontwaardiging (Juvenalis *Satirae* 1, 79) en verwondering (Hora-

18 Trithemius (1494: fol. 134^v) schaaft Bade in de woorden van Palmer (1732: 238) 'among the *Scriptores Ecclesiastici*, when he was but two and thirty years of age, and gives him the following panegyrick, viz. that he was a perfect master of literature, not unskilful in the holy scriptures, a good philosopher, orator and poet, a man of a bright genius and a fluent tongue, &c.'. Trithemius werd door Bade vereerd met een aanbiedingsbrief in zijn uitgave van Willem van Ockam (1494: fol. 1^v). Palmer (1732: 237-238) vervolgt: 'Erasmus likewise gives [Bade] a great encomium in his dialogue intitled *Ciceronianus*; prefers his stile to that of *Apuleius*, and highly applauds his admirable facility of writing' [noot weggelaten]. Zie voor Erasmus' oordeel over Bade: Heesakkers & Osinga (2007: 249).

19 De *Prenotamenta* in de editie van 1504 is uit Bades eigen drukkerij. De tekst is door Lebel (1988: 49-119) in het Frans vertaald. Bades visie op Horatius' *decorum*-criterium wordt behandeld door onder anderen Jansen (2001: 260-263), Lurje (2004: 45-47) en White (2013: 231-232).

20 Bade probeert 'die tote Vergangenheit durch die lebendige Gegenwart zu begreifen', aldus Hermann (1914: 306-307) en 'in den *Praenotamenta* ist vielmehr ausschließlicly von den theatralischen Darstellungen in seiner flandrischen Heimat die Rede'. Zie ook Hummelen (1977: 240).

tius *Sermones* 1, 1, 1) als satirische motieven. Met zijn vraag naar de ‘Rechtfertiging der Satire’ is Bade ‘wohl der erste, der es sich hier mit christlichen Begriffen schwer macht. In den Kommentaren werden solche Fragen zwar nie antiquarisch, sondern durchweg für die Gegenwart behandelt; aber Christentum und Satire hat doch kein Früherer konfrontiert’ (p. 295). Zijn dienstbaarheid aan de christelijke leer is in het algemeen kenmerkend voor Bade, zoals White (2013: 36-37, 247-249) betoogt.²¹

Als *commentator* heeft Bade naam gemaakt met toelichtingen in zijn vele uitgaven,²² om te beginnen in zijn eerste boek *Silvae Morales* (1492), een pedagogische bloemlezing uit werk van Pseudo-Vergilius, Horatius, Persius, Juvenalis, Ennius, Battista Mantovano, Dionysius Cato, Giovanni Sulpizio en Alain de Lille (White 2013: 179-206). Werk van onder anderen Augustinus, Boethius, Cicero, Hesiodus, Homerus, Thomas van Kempfen, Lucanus, Ockham, Ovidius, Quintilianus, Sallustius, Terentius, Valerius Maximus en Vergilius heeft hij geëditeerd, meestal met commentaar. Hiermee plaatst Bade zich in de traditie die wil dat geleerden hun kennis delen, zoals onder anderen Dionysius Cato en Alain de Lille stellen (Bade 1492: 198^v, resp. fol. 214^v).²³

Als *literator* geniet Bade bekendheid door twee Latijnse dichtwerken: *Stultiferae naues* en *Nauis stultifera*, beide geschreven in het voetspoor van Brant en Locher. Het eerste (1501a), afgesloten in 1498, is ook uitgebracht in Burgos (1501b) en Straatsburg (1502). Drouyns in het Frans bewerkte versie (Bade & Drouyn [1499]) bevat een houtsnede met Bade in de hoofdrol (figuur 1). Het tweede werk (1505) is in Parijs gedrukt in Bades *Prelum Ascensianum*, en herhaaldelijk herdrukt, onder meer met de oorspronkelijke houtsneden van de Bazelse uitgaven van Brant & Locher (Bade 1506).²⁴ Bades *Stultiferae naues* heeft de afgelopen decennia veel waardering gekregen van onder anderen Béné (1979), Duhl (2006a en b, 2007, 2013), De Gendt (2008, 2010, 2011), Pinson (2010) en White (2013).

21 Het door Bade herhaaldelijk geciteerde dictum van Cicero (*De officiis* 1, 22): ‘non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici’ (wij zijn niet alleen voor onszelf geboren: ook ons land eist een deel van ons bestaan op, en onze vrienden), luidt in het *Narrenschip* (hst. 22): ‘Voort meer zijn wij gheboren [...] niet alleene om ons; maer om onsen lande. vrienden ende euenkersten bijstand te doene’ (Bovendien zijn wij niet alleen voor onszelf geboren, maar ook voor ons land: om vrienden en medechristenen bij te staan), waarmee de uitspraak *post hoc* gekerstend wordt, zoals met Erasmus’ parafrase (O’Malley 1988: xx) in zijn *Enchiridion militis christiani*: ‘no Christian should think that he was born for himself’ (Erasmus [1502] 1988: 93). Desmet-Goethals (1976) wijst erop dat zowel Bade (p. 76) als Erasmus (p. 81) ook de *Disticha Catonis* van een christelijke uitleg voorziet.

22 Bade spreekt van *familiare comment(ari)um* ‘[S]es “commentaires familiers” [...] constituent une sorte d’introduction destinée à guider et à faciliter la lecture de l’ouvrage’ (Katz 2007: 2). Ze beogen bij leerlingen ‘to improve their level of both Latinity and Christianity’ (Crab 2014: 154), maar willen ook voor volwassenen dienen ‘as an aid for private study’ (White 2013: 85).

23 Naast Seneca’s opvatting (*Epistulae morales ad Lucilium* 1, 6, 4) noemt Curtius ([1948] 2013: 87-88) de uitspraken van Dionysius Cato en Alain de Lille. Zie ook Augustinus (*Sermo* 91, 9): wie geleerd is, deelt zijn kennis. ‘Daß man Wissen nicht zurückhalten darf, gehört zur mittelalterlichen Ethik des Gelehrten’ (Müller 2008: 91).

24 Bades druk van (1507a) heeft als titel *Nauis stultifere Collectanea*, anders dan de druk van (1505) en de Bazelse drukken van (1506), (1507b) en (1554).

Figuur 1 Magister Josse Bade, ‘mestre iocē bade’ (Bade & Drouyn [1499]: fol. h5^v), in debat met dwaze vrouwen, die hij wil ont-trekken aan vrouwe Voluptas en daarmee aan de eeuwige dood, verbeeld met de centrale figuur in de boot en met de doodskop in de wimpel (De Gendt 2011: 327 noot 90), in lijn met het gezegde *Finis voluptatis mors* ‘het eind van genot is de dood’.

3.1 Theorie en praktijk

Enkele van Bades poëtische opvattingen, zoals over vermakelijk moraliseren, dichterlijke inspiratie, decorum en prosimetrische afwisseling komen nu kort aan de orde. Het gaat om ideeën die een rol spelen in literair en niet-literair werk waarvan Bades auteurschap vaststaat, én in *Dit is der zotten ende der narren scip*.

3.1.1 Vermakelijk moraliseren

Goede dichters willen volgens Bade ([1502] 1504: fol. 4^r) ‘suis eloquiis errantes in uiam revocant’ (met hun woorden dwalenden terugbrengen op het rechte pad) en ‘mores bonos instituerunt’ (de goede zeden onderwijzen). Vooral komedieschrijvers willen daarbij, zo schrijft Bade (fol. 9^v) met de woorden van Horatius in zijn *De arte poetica*, zowel van nut zijn (*prodesse*) als vermaken (*delectare*) (vss. 333-334). Het is de kunst het nuttige met het aangename te verenigen (vss. 343-344): ‘Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci, lectorem delectando pariterque monendo’ (Wie nut mengt met plezier, scoort het hoogst, doordat hij de lezer tegelijk vermaakt en vermaant).

Bade is overtuigd van de grote educatieve waarde van klassieke lectuur voor jonge lezers, maar ze dienen ‘to be taught moral lessons without their realizing it: they must first take pleasure in the text, up to the point when their enjoyment would give way to moral improvement’ (White 2013: 249; noot weggelaten). Zo’n verleidingsstrategie ziet Bade ook bij Brant als hij diens leerwijze loffelijk vergelijkt met die van Aesopus in de *praefatio* van zijn *Stultiferae naues* (1501a: fol. a2^r). Hij opent die als volgt.

Si Aesopus [...] haud immerito sapiens existimatus est: quoniam quae vtilia monitu suasuque essent: non imperiose praecipit et censuit: vt philosophis mos est: sed festiuos delectabiles que apologos commentus: res salubriter ac prospicienter animaduersas: in mentes animos que hominum, cum audiendi quadam illecebra induit. Si [...] ille sapienter instituisse comprobatur: non inferior debebitur gloria: neque minor gratia Sebastiano Brant Alemanno [...]

(Als Aesopus terecht wijs geacht wordt, is het niet omdat hij ons wat nuttig is, voorgehouden en aangeraden heeft door het dwingend voor te schrijven of op te leggen, zoals filosofen doen, maar omdat hij er op een plezierige toon met genoeglijke en aangename fabels op ingaat, en met heilzame en verstandige waarnemingen. Als hij beoordeeld wordt als een wijze leraar, mag er niet minder eer, noch minder dank uitgaan naar Sebastian Brant uit Duitsland.)

Aesopus' vermakelijke leertrant wordt hier gecontrasteerd met de dwingende beoogtrant van filosofen en vervolgens op één lijn gesteld met Brants aangename onderricht.²⁵ Zo'n dubbele vergelijking zit ook in het voorwoord van het *Narrenschip*.

zo heeft meester Sebastianus brant docteur in decreten ende wereldelicke rechten eenen goeden middel vonden omme de ghecke. zotte. dwase. dorre. ende onwijse (die ic voor een neme) zoetelicken te onderwiisene. met vele leeringhen ghenomen uut der heiligher scripture ende den gescrevenen rechten. dewelcke hii niet stranghelic noch hardelic also de philosophen plegen: maer ghenoeghelic. also Esopus ziiin buspelen ende saghen oft fab[el]en vertelt.

(zo heeft magister Sebastianus Brant, doctor in de kerkelijke decreten en het wereldlijk recht een goed middel gevonden om de gekken, zotten, dwazen, malloten en onwijzen (die ik over één kam scheer) aangenaam te onderrichten met veel lessen uit de Heilige Schrift en het geschreven recht, die hij ons noch streng, noch hard (zoals de filosofen meestal doen), maar genoeglijk opdiend, zoals Aesopus zijn exempels, sagen of fabels vertelt.)²⁶

'Diese Übereinstimmung spricht für die These, daß Marchant hier Badius' Text als Vorbild genommen hat', stelt Geeraedts (1979: 60), die in Marchant (Coopman) niet alleen de drukker maar ook de auteur van het *Narrenschip* ziet.²⁷ De modelrelatie motiveert hij met nog twee verwantschappen. Hij relateert *Semiramis van eenen parde bekennt* (Semiramis doet het met een paard) in hoofdstuk 13 van het *Narrenschip* aan: *Atque semiramidem concomitatur equus* (En Semiramis' metgezel is een paard) (*Stultiferae naues* 1501: fol. b1^r). En – wat zeker zo interessant is – de versregel *Die zotte maeghden zijn de vijf sinnen* (De dwaze maagden zijn de Vijf Zinnen) in hoofdstuk 101 van het *Narrenschip* brengt hij in verband

25 Zie over Bades vergelijking van Brant met Aesopus Geeraedts (1979: 59), Metzger-Rambach (2008: 94-98) en White (2013: 245).

26 Ook vaders mogen 'nimium sint rigidi et seueri in corripiendo' (niet al te hard of streng zijn bij de berisping) van hun zonen, aldus Bade ([1502] 1504: fol. b2^v) in zijn *Prenotamenta* bij Terentius' komedies.

27 Geeraedts is hierbij op het spoor gezet door Sinnema (1956: 240 noot 17), die bij Drouyns Franse vertaling van Bades *Stultiferae naues* wat vaag stelt: 'This work actually did influence Marchant's *Der zotten ende der narren scip* in the prologue and chapters xiiij, xvi, ci, cxij, and cxv'. Onduidelijk is zo onder andere of hij verband ziet tussen: 'in vasis animi nihil olei, idest salutiferae prudentiae reponunt' ([de maagden die] geen olie, dat wil zeggen, heilbrengende wijsheid, in de vaten van hun ziel doen) in de *Praefatio* (fol. a2^v) en: 'zijner zielen vaten [voorsien] vander godelicker olien der karitaten' (het vat van zijn ziel voorzien van de goddelijke olie van de naastenliefde) aan het slot van hoofdstuk 101, over de *zotte maeghden*. Sinnema (1956: 235) schrijft het auteurschap van het *Narrenschip* toe aan Marchant, in het colofon vermeld als *Coopman*, de naam die hij opvat als de oorspronkelijke op grond van de zin 'Ic meynic van braband zij gheboren'. In het voetspoor van Zarncke (1854: 249) ziet hij hierin een aanwijzing voor de herkomst van de auteur, al oppert hij (p. 235) wel dat deze zin 'may have been intended as a statement of the fool satirized in this chapter'. Janssen & Marynissen (2013) betogen dat *ic er* uitsluitend de nar van het hoofdstuk betreft en niet de auteur.

met de Vijf Zinnen van de *Stultiferae naues*. De relatie van Bades *Stultiferae naues* met de dwaze maagden in Brant (1494a) en Brant & Locher (1497a) is indringend onderzocht door De Gendt (2008, 2011).

3.1.2 Inspiratie

Bades *Prenotamenta* en commentaar op Terentius-komedies hebben Jonker Jan van der Noot sterk beïnvloed, stelt Waterschoot (1975: 92-93, 98). Zo zijn Van der Noots passages ‘over de relatie tussen de godheid en de dichters – hier vooral gezien als uitoefenaars van een priesterlijke functie naar oorsprong, werking en beloning – hoofdzakelijk aan Badius ontleend’ (p. 94). In zijn *Prenotamenta* eist Bade in de woorden van Wels (2009: 257): ‘neben außergewöhnlicher Begabung (ingenium) die Ergriffenheit durch einen furor divinus’. En ‘allein der entrückte Dichter’, is in Bades visie, ‘ein vollkommener Dichter, weil er über jene Würde und Majestät der Sprache verfüge, die allein durch die Mitwirkung des Heiligen Geistes zustandekomme’ (noten weggelaten).²⁸

De dichter van het *Narrenschip* vraagt in *Een anroepen tonsen heere om hulpe* om Gods bijstand met onder meer de volgende versregels:

Gheeft my den gheest van dijner waarheit
Dat ic begrijpen en vut mach spreken
Ende so mesprijsen der werreld ghebreken
Datter v eere en danck af rijse

(Geef mij de geest van uw waarheid, opdat ik die kan begrijpen en uitspreken en de gebreken van de wereld zo kan laken dat er voor u eer en dank uit moge oprijzen).

Aan het slot van het boek, *Dat sluten vanden wercke*, bedankt de dichter God als volgt:²⁹

Danck, lof ende glorie, zij gode den heere
Van wien dat daelt al dat volmaect is
Met wiens hulpe ten heynde geraect is
Mijn slicht beghinsel

(Dank, lof en glorie zij God de Heer, van wie alwat volmaakt is, neerdaalt. Met zijn hulp is mijn eenvoudig plan ten einde gekomen).

Twee van Bades ideeën komen overeen met noties in het *Narrenschip*: de volmaaktheid – ‘volkommener Dichter’ naast ‘al dat volmaect is’³⁰ – en de goddelijke

²⁸ Vergelijk Horatius’ *De arte poetica*, 408-418 en Bades commentaar erop (Horatius 1500: fol. 40^{r-v}). Zie voor een Franse vertaling van de *Prenotamenta* Lebel (1988: 49-119) en voor een Engelse vertaling van de passage over *furor* White (zonder jaar).

²⁹ De onmiskenbare humanist Lorenzo Valla getuigt in de *Prefatio* van *De voluptate ac vero bono* ([1431] 1512: fol. 4^r) van een soortgelijk besef: ‘Fateor [...] demum cogitasse quicquid aggredimur ut id prestemus non in nobis esse sed in deo’ ([...] I confess I have at last realized that the completion of what we undertake depends not on ourselves but on God) (Panizza 1978: 90).

³⁰ Het laatste hoofdstuk van het *Narrenschip*, de *excusatio*, waarin de auteur zich verdedigt tegen kritiek op onvolkomenheden in zijn werk, eindigt als volgt: ‘Gheen zo volmaect, hij en heeft ghebreken’.

inspiratie – ‘Mitwirkung des Heiligen Geistes’ naast ‘den gheest van dijner waerheit en gode den heere van wien dat daelt al dat volmaect is’. En er is een derde idee: ‘der Dichter [könne] die vom rechten Weg abgeirrten Menschen als Seelenarzt wieder auf den Pfad der Tugend holen’ (Wels 2009: 258; noot weggelaten). Bij het inroepen van Gods hulp spreekt de dichter van het *Narrenschip* als volgt de wens uit dat hij de onwijzen tot inkeer kan brengen.³¹

Ende gheleert moghen zijn die slichte onwijse
Die nu int zwim van zorghen zwemmen
Ende ten scepe van zotheid clemmen
Varende ter he[ll]en, daer zij teewighen daghen
Sullen haer dwasheit derlic beclaghen.

(en dat het een les mag zijn voor de simpele onwijzen die nu zwemmen in de pool van zorgen en op het schip van zotheid klimmen om naar de hel te varen, waar ze ten eeuwigen dage zich hun dwaasheid deerlijk zullen beklagen.)

Smeken om hulp van hemelse of hogere machten mag in de oudheid en de middeleeuwen veeleer een *topos* zijn (Poets 1995: 293-294), toch hoeft het in het *Narrenschip* geen akt te zijn die slechts door traditie ingegeven is, getuige de volgende zin in hoofdstuk 115, die nauw aansluit bij de wens om onwijzen tot inkeer te brengen.

want het verloren ghepredict oft gheleert is den versteynden zotten: ten zij dat haerlieder herte vermorwet ende versacht werdt metter fon[te]nynen der gratien des heiligen gheistes.

(Immers, alle gepreek en lering is niet aan verstokte dwazen besteed, tenzij hun hart vermurwd en verzacht wordt door de fontein van de genade van de Heilige Geest.)

Onwijzen tot inkeer proberen te brengen is een daad van naastenliefde volgens Augustinus (*Sermo* 91, 9): wie geleerd is, deelt zijn kennis³² en sterkt de gelovige, helpt de zoekende en brengt de afgedwaalden weer op het rechte pad. Vroeg in het *Narrenschip* wordt God als fontein van genade al te hulp geroepen (fol. a3^r):

Fonteine van gratien met oueruloedheit
Waer vut dat bloeyen alle goede wercken

(Fontein van overvloedige genade, waar alle goede werken uit opwellen).

Het idee heeft zijn oorsprong in *Jesaja* 11:2: ‘De geest van de HEER zal op hem rusten: een geest van wijsheid en inzicht, een geest van kracht en verstandig beleid, een geest van kennis en ontzag voor de HEER’ (*Nieuwe Bijbelvertaling* 2004). Zie ook 1 *Korinthiërs* 12:4-11, met vers 8, dat de verkondiging van wijsheid en het overdragen van kennis als gaven van de H. Geest noemt.

³¹ Zo sluit in lijn hiermee hoofdstuk 99 van het *Narrenschip* af met een lang citaat uit *Ezechiël* 3:17-19, waarin God Ezechiël de opdracht geeft slechte mensen te manen om tot inkeer te komen.

³² Zie n. 23. Kennis willen delen is, zoals Curtius ([¹1953] 2013: 87-88) vermeldt, een *topos*. De citaten die hij van Dyonisius Cato en Alain van Rijsel geeft, staan ook in Bade (1492: fol. 198^v, resp. 214^v).

3.1.3 Prosimetrum

‘Der entrückte Dichter sei nicht an Metrum und Vers gebunden, sondern könne sich auch in Prosa ausdrücken’, zo verwoordt Wels (2009: 257) Bades opvatting. Poëzie met proza afwisselen is in zijn ogen een aantrekkelijk literair procedé, getuige zijn *Stultiferae naues* (1501a) en zijn *Nauis stultifera* (1505), al zijn de prozadelen in het laatste werk geen creatief-literaire maar versificatorische en filologische reflecties. Wat Bade bekoort in prosimetrische afwisseling, schetst White (2013: 251) als volgt.

[Badius’s] sensitivity to the didactic potential of the *prosimetrum* form is particularly evident in his commentary on Boethius’s *De consolatione philosophiae* (1498), where he paid particular attention [...] to the notion of poetry as a therapeutic and pleasurable counterpoint to the serious philosophy of the prose sections. Boethius’s influence on Badius’s composition of the *Ship of Fools* continuations is apparent in Badius’s systematic use, in the *Nauis stultifera*, of all of the metres from the *Consolation of Philosophy*, along with all of Horace’s lyric metres. [Noten weggelaten.]

Naast Boethius (1498) kan de Franse editie *La nef des folz du monde* (Brant & Locher 1498c) voor Bade model gestaan hebben in de hoofdstukken: met het motto op rijm en de hoofdtekst in proza. Hoe dan ook, het *Narrenschip* heeft een prosimetrische structuur, zoals in de proloog aangekondigd met: ‘overghestelt ende ghetranslateert vut den latiine beide in prose ende riime’ (vertaald uit het Latijn, zowel in proza als op rijm). De meeste hoofdstukken openen met een motto van twee versregels boven een houtsnede, tweemaal zijn het vier versregels, driemaal is er geen motto. De hoofdtekst is in proza, maar met enkele uitzonderingen die betekenisvol zijn omdat het op één geval na teksten van personages zijn die zo sprekend optreden. De hoofdtekst van hoofdstuk 1 bevat een strofe van vierentwintig versregels waarin de waanwijze boekennar het woord heeft. De hoofdtekst van hoofdstuk 3 bevat vier strofen waarin de *leeraer* in debat is, eerst met de *ghierighe vrecke* en dan met de *ghusse* (de verkwister). Hoofdstuk 5 bevat geen proza maar twee strofen; in de tweede voert de *oude zot* het woord. De hoofdtekst van de hoofdstukken 111 en 112 bevatten naast wat proza een lange strofe van 34, resp. 32 regels. Hier proberen de *weilde* (vrouw Genot) en de *doghet* (vrouw Deugd) in de *bivium*-traditie jonge mensen naar hun kant te lokken op de tweesprong in hun levenspad.

Aan het eind van de meeste hoofdstukken volgt een moraal, in een grote vormvariatie: een of twee typografisch niet onderscheiden rijmloze zinnen, een strofe van 2, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 18, 20, 26, 30, 32 of 34 versregels.³³ De keerzijde van de titelpagina heeft twee zesregelige strofes; de aanroeping na de proloog telt dertig en het besluit dertien versregels. Alle strofen hebben gepaard rijm. De ene elfregelige strofe heeft een afwijkende eerste versregel. Het slotgedicht van dertien versregels is ter feestelijke afsluiting omarmend berijmd met de klanken (*X*)eere

³³ Sinnema (1956: 240 noot 17) vermoedt dat ‘the use of a prose satire with a verse envoy’ in het *Narrenschip* ingegeven is door Drouyns Franse vertaling van Bades *Stultiferae naues*. Maar het idee kan rechtstreeks teruggaan op Bade & Locher (1497a). Daarin sluiten elf hoofdstukken af met een envoi, terwijl de envoi bij twee andere niet geheel aan het eind staat, zoals opgemerkt door Fraustadt (1894: 17).

en *Xaect is*, waarbij X staat voor een consonant of syllabe. De oneven laatste regel, met binnenrijm, ‘Danck, lof ende eere, gheue gode den heere’ rijmt gepaard op de voorlaatste versregel; bovendien wordt ermee teruggegrepen op de al geciteerde beginregel ‘Danck, lof ende glorie, zij gode den heere’ en tevens de slotregels van de aanroeping: ‘tot uwen loue Singhende, danck glorie ende eere Sij gode almachtigh der wijsen heere’ (terwijl zij uw lof zingen: dank, glorie en eer zij God Almachtig, de Heer van de wijzen) (fol. a3^r). De strofen zijn alle gebouwd op basis van vier heffingen, waarbij soms een versregel opvalt, zoals ‘Men driinckter, men sciincter, men speelter op snaren’ (Men drinkt er, men zingt er, men speelt er op snaren), die vast niet toevallig uit vier amfibrachten bestaat.

Bij de prosimetrische structuur van het *Narrenschip* is opgemerkt dat de strofen in de hoofdteksten, op één fragment na, teksten van personages zijn. In Bades *Stultiferae naues* zijn de uitvoerige oproepen van de personages Eva en de Vijf Zinnen ook strofisch gebouwd. De andere delen – de dichter geeft daarin zijn beschouwingen – zijn in proza verwoord. Zo’n verdeling hangt ongetwijfeld nauw samen met Bades visie op wat de geëigende vorm is om personages in literair werk aan het woord te laten.³⁴

3.1.4 Decorum

Zoals al opgemerkt ontwikkelt Bade voortbouwend op Horatius’ *De arte poetica* een brede visie op wat in literair werk voor tal van zaken het *decorum* oftewel de geëigende presentatiewijze is. Ook voor de uitbeelding van mensen: hoe hen adequaat voor te stellen, gelet op hun leeftijd en sekse. Bade ([1502] 1504: fol. b2^r) geeft de volgende schets van de kenmerken die zoal gelden voor oude mannen (de zin beginnend met *Querit* is uit Horatius’ *De arte poetica* vs. 170).

Senex autem quinquagenarius aut sexagenarius multa patitur mala et incommoda. Nam senex naturaliter est avarus. Querit et inuentis miser abstinet et timet uti. [...] Nihilque ualidum habet in corpore preter linguam qua se iactat multa in iuuentute sua gessisse que egregia essent. multoque tunc homines meliores et fortiores et maiores fuisse.

(Een oude man nu – hij is vijftig of zestig – heeft allerlei kwalen en ongemakken. Want een bejaarde is gierig van aard. Hij is uit op bezit en hééft hij wat vergaard, dan komt de ongelukkige er niet aan en is hij bang er gebruik van te maken. [...] Niets aan zijn lijf doet het nog goed, behalve zijn tong. Daar pocht hij mee dat hij in zijn jonge jaren veel daden verricht heeft die buitengewoon waren, en dat toen alles beter en sterker en groter was).

Het zou een schets kunnen zijn van de oude zot in hoofdstuk 5 van het *Narrenschip*, getuige het volgende fragment (zie figuur 2).

Ic weet dat ic cortelic steruen moet Int graf hebbic den eenen voet Nochtans en latic mijn zothet niet Noch oude ghewoenten wat my gesciet Vrouwen antieren als wijlen eer Steken ende breken en machic niet meer Nochtans willicker altijds van spreken Ic wille my metter tonghen wreken Want alle mijn leden zijn ghebroken Ic sal zo vele met worden coken Dat er mijn kijndren af sullen eten Ic late elcken mijn zothet weten

34 Hierbij past dat het gepersonifieerde *Narrenschip* zich meteen voorstelt met een zesregelige strofe, waarop de stuurman eveneens zo inhaakt, en tevens dat de moraal van veel hoofdstukken, vaak expliciet aangeduid als afkomstig van de *leeraer*, in versvorm verwoord is.

Dat Vijffte capittel.
So oudie zo zottere is mijne nature
En leue niet zonder naeghebuere.

Men vindt vele zotten in haer oude daaghe
 Altijds antierende dat zij ioncs plaghen
 Oft hem beroemende van haren zonden
 Daer zij van ioncs zijn in beuonden
 Quade ghewoente is quaed om laten
 Elk leere ioncs dat hem mach baten

Dij te besitten dat ee wisch leuen
 want als Esaias heeft bescreuen
 T kind van hondert iaen zal steruen
 Ende oude sondaren sulken bederuen
 Dus sal hem elc laten onder wijfen
 wanneer hij ionc is: want als de rissen
 Ionc zijn mach mense wel bugghen
 Ehelijc dat vele keeraets behuughen.

Die oude zot seit aldus.

Ik weet dat ic costelic steruen moet
 Int graf heblic den eenen doet
 Nochtans en fatic mijn zotheit niet
 Noch oude ghewoenten wat my gheschiec
 Vrouwen antieren als wijfen eer
 Steken ende bicken en mach ic niet meer
 Nochtans willicker altijds van speken
 Je wisse my metter tonghen wicken
 want alle mijn leden zijn ghebroken
 Je sal zo vele met worden coken
 Dat ter mijn kindren af sulken eten
 Je late elken mijn zotheit weten
 Je meynic van biaband zij gheboeren
 Nochtans en heblic niet ghezwoeren
 Nemand en sal met biaband spotten
 Men vindt ouer al vele oude zotten
 In Vlaenderen isser een groot ghetal
 In holland zijn zij meest al mal
 In zeeland gheck oft boure ghenaeemt
 In duppelsland zijn vele narren verfaemt
 Op den rijn zijn dwasen menegherande
 Men vindt vel onwijse in allen lande.

§ iij

Figuur 2 Hoofdstuk 5 in *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500: (fol. b2^v-3^r).

(Ik weet dat ik binnenkort moet sterven. Met één voet sta ik in het graf. Toch geef ik mijn zotheid niet op, noch mijn oude gewoonten, wat me ook gebeurt. Vrouwen achternazitten als weleer en aan het steekspel meedoen kan ik niet meer. Toch wil ik er nog altijd over praten. Met mijn tong wil ik me wreken, want al mijn ledematen zijn gebroken. Ik zal zoveel sterke verhalen opdissen dat mijn kinderen ervan zullen smullen. Iedereen laat ik mijn zotheid kennen).

Zich beroemen op het verleden komt als een trek van de oude man goed uit de verf, terwijl mooi belicht wordt hoe hij zijn tong nog kan roeren, een bekwaamheid die ook Bade het vermelden waard vindt. Hebzucht wordt niet genoemd in het citaat, mogelijk omdat die kwaal in hoofdstuk 3 van het *Narrenschip* afdoende behandeld is, of simpelweg omdat die zondige tekortkoming niet past in het zelfportret van een snoever. En wellicht hoeft die karaktertrek in de ogen van de auteur niet kenmerkend te zijn voor iedere oude man. Erasmus (1512a: fol. a3^v-4^r), ook geïnteresseerd in de zaak van het literaire *decorum*, wijst erop dat oude mannen, zoals Simo en Chremes in Terentius' komedie *Andria*, toch sterk kunnen verschillen. Dat brengt hem ertoe naast een *decorum communale* een *decorum*

particulare te onderscheiden (Herrick 1950: 139-140; Lecointe 1992: 436-445; Jansen 2001: 261-262). Bade nuanceert het *decorum*-model echter ook zelf al. Hij stelt weliswaar, zoals Herrick (1950: 137) samenvat: ‘Women [...] are fickle; now affable, now too surly, now very facetious, now too melancholy, now agreeable, now unfriendly’, maar voegt er wijselijk aan toe (p. 137-138):

these attributes do not fit all women: the honest matron, it is true, may be exemplary in her modesty, probity, amity, cheerfulness, peaceableness, and in her regard for husband and family. ‘In nothing,’ Badius admitted, ‘is there more diversity than in the minds of women; therefore various writings sometimes praise women and sometimes teach us to beware of them.’ Consequently the poet is more or less free to make his characters fit his matter.

De auteur van het *Narrenschip* gaat creatief om met Bades decorumschets voor oude mannen. Op nog een punt van *decorum*-toepassing blijkt zijn creativiteit. De oude zot rondt de korte lofzang op zichzelf in bovenstaand citaat af met een staaltje zelfspot in de versregel: ‘Ic meynic van braband zij gheborn’. Waarom zelfspot? Het hoofdstuk van de oude zot begint met de mottoregel: ‘So oudre zo zottre is mijne nature’. In de Lage Landen hoefde indertijd geen lezer expliciet herinnerd te worden aan het gezegde ‘Hoe ouder hoe zotter Brabander’, wat Erasmus ([1512b] 1979: 84) wél nodig heeft in zijn *Moriae encomium*:

Vt non temere de Brabantis populari sermone iactatum sit, cum caeteris hominibus aetas prudentiam adferre soleat, hos quo propius ad senectam accedunt, hoc magis atque magis stultescere.

(de volksmond heeft het bij het rechte eind als er zo vaak over de Brabanders gezegd wordt dat bij andere mensen het verstand met de jaren komt, maar dat zij naarmate ze dichter[] bij de ouderdom komen dwazer en dwazer worden.) (Vertaling van Van Dam 2010: 22)

Wie zou in 1500 bij het lezen of horen van *Ic meynic van braband zij gheborn* – zeker na het motto – niet meteen gesnapt hebben dat de oude zot nog wel over zoveel zelfkennis beschikt dat hij zich met zijn gesnoef schaart in het spreekwoordelijke gezelschap? Iedere twijfel neemt hij weg als hij daaraan direct toevoegt er niet mee te willen spotten dat er in Brabant oude zotten zijn, want *Men vindt ouer al vele oude zotten*: in Vlaanderen, Holland, Zeeland, Duitsland en het Rijnland. Nogmaals: *Men vindt vel onwijse in alle lande*. Ook Erasmus’ Zotheid haast zich na haar spot met de Brabanders om de Hollanders, haar eigen volk, als nauw met hen verwant bij het zotte gezelschap te voegen. Haar eigen volk? Eerder zegt ze geboren te zijn op de Eilanden der Gelukzaligen, waar geen pijn, ouderdom of ziekte bestaat.

De oude zot bewéert niet dat het gezegde ‘Hoe ouder hoe zotter Brabander’ op hem van toepassing is, maar impliceert het. Interessant is het nu om te zien hoe expliciet Erasmus (1512b, [1512] 1979: 72)³⁵ in de volgende passage te werk gaat.

³⁵ De eerste door Erasmus geautoriseerde editie is in 1512 bij Josse Bade in Parijs verschenen; in 1511 hadden Jehan Petit & Gilles de Gourmont in een coproductie ‘a faulty copy’ op de markt gebracht (Miller 1979: 16).

Iam vero non huius facio sapientes istos qui stultissimum et insolentissimum esse praedicant, si quis ipse laudibus se ferat. Sit sane quam volent stultum, modo decorum esse fateantur. Quid enim magis quadrat quam vt ipsa Moria suarum laudum sit buccinatrix, et ἀὐτὴ ἑαυτὴν ἀὐλῆ?

(In elk geval trek ik me niks aan van al die wijze mannen die betogen dat het buitengewoon dwaas en onbeschaamd is om je eigen lof te zingen. Voor mijn part is het net zo dwaas als ze willen, zolang ze maar toegeven dat het gepast is. Want wat klopt er beter dan dat Zotheid haar eigen loftrompet steekt en *haar eigen lied zingt*?) (Vertaling van Van Dam 2010: 12)

Zotheid legt hier uit hoe gepast het is haar eigen lof te zingen, de oude zot dóet het gewoon en zo is zijn grap wel zo geslaagd.³⁶

3.2 Intertekstualiteit

Zoals al opgemerkt heeft Bade naam gemaakt als *commentator* van diverse auteurs, onder wie de satirici Horatius, Juvenalis en Persius. Zijn toelichtende commentaren, die niet eerder onderzocht zijn op intertekstuele relaties met het *Narrenschip*, hebben er verscheidene overeenkomsten mee, te veel om in dit bestek te noemen. In de volgende subsecties geven we er enkele voorbeelden van. Eerst laten we opvallende intertekstuele relaties zien tussen citaten in twee tekstfragmenten (figuur 3 en 4): een bladzij van het *Narrenschip*-hoofdstuk 22 (fol. d5^r) en een bladzij uit Bades commentaar op Persius' *Satirae* 3, 66-67 (1499: fol. 53^v). Daarna laten we zien dat de laatste bladzij ook nog citaten bevat die relaties hebben met citaten in andere *Narrenschip*-hoofdstukken dan hoofdstuk 22. Persius wil met de diatribe die begint met *Satirae* 3, 66-67, mensen ertoe aanzetten dat zij zich in lijn met de stoïsche filosofie matigen in hun individuele wensen, bedenken dat zij er ook zijn voor hun land en familie, en dat zij trachten te bepalen wat hun plaats is in Gods plan. Zie hierover Reckford (2009: 135-136). Hij ziet in Persius iemand met een 'anima naturaliter christiana' (een ziel die van nature christelijk is) (p. 64). Het is dus zeker geen toeval dat Augustinus naar Persius verwijst, zoals Bade in regel 1 van het commentaarfragment opmerkt, waarover hierna meer.

3.2.1 Bezien vanuit het *Narrenschip*

Foliumzijde d5^r van hoofdstuk 22 in het *Narrenschip* bevat de volgende citaten (de aanduiding van de regels heeft betrekking op figuur 3).

- (1) [Regels 3-4]: Discite et o miseri causas cognoscite rerum. Quid sumus aut quidnam victuri gignimur etc. (Uit: Persius *Satirae* 3, 66-67)

(Leer en ontdek, o ellendigen, de oorzaken der dingen, wat we zijn en waartoe we geboren zijn.)

³⁶ Zie over de relatie tussen Erasmus' Zotheid en de oude zot in het *Narrenschip* Janssen & Marynissen (2013).

1 hoe langhe sullen die onwijse haten wetentshede. Bes
 keerdē hūlieden dan tot mijne correctien en bestiere. En
 daer om seit Perſi⁹ Discite et o miseri causas cognoscite
 rerum. Quid sumus aut qui dñā virtuti gignimur. &c.
 5 Leert o ghij aerne affendighe menschen en beke. Idt de
 Ursachen en oisaken Vandē dijnghe Leert wat wij zijn
 en waer omme wij ghe wonnen zijn. Hij seit wel dat
 wij affendich zijn leere wij niet. wāt also Plini⁹ spieect
 10 de mensche niet en weet zonder leeren. Andie dieren heb
 ben dan natueren eenighe conste daer zij hem mede ghe
 neren. Deen can zwimmen. dander vlieghen. dāder loo
 pen. dander gaen. dander iaghen en zijn proye begaen;
 maer de mensche en can niet dan weenen hij en moet lee
 ren en mach bijnaer alle dijnc leeren wāt hij een redelic
 15 Verstaē heeft. En daer om seit Perſi⁹ dat wij leeren sul
 len wat wij zijn en zōder twijfel dan ons seluen en zijn
 wij niet ende dan gods weghe zijn wij daller edelste
 creature op aerderijcke ende daller durbaerste: doen wij
 20 daer wij toe gheboien zijn. dat is dienen en louen wij
 gode in aerderijcke also wien met volmaecter minē die
 nen en louen sullen in hemelrijcke. waer toe wij sonder
 lijnghe ghe wōnen en nader zielen gheschapē zijn. Voort
 25 meer zijn wij gheboien also Tullius scrijft niet alleene
 om ons: maer om onsen lande. Die den en euenkersten
 bijstand te doene. Dwelc wij zōder wijsheit niet doen en
 cōnen; dus sullen wijse leeren en gheerne hooren.
 De leeraer.
 30 **B**ekent hu zeluen/eert u wen god
 Mint u wen naesten/houdt gods ghebod
 Ansiet wat ons gods wijsheid leert
 zo werdij hier ende elders gheleert.

Figuur 3 Hoofdstuk 22 uit het Narrenschip (fol. d5^r).

- (2) [Regels 9-14]: de mensche niet en weet zonder leeren. Andre dieren hebben van natueren eenighe conste daer zij hem mede ghenere, deen can zwimmen. dander vlieghen. dander loopen. dander gaen. dander iaghen ende zyn proye begaen: maer de mensche en can niet dan weenen hij en moet leeren ende mach bijnaer alle dijnc leeren (Naar: Plinius *Naturalis historia* 7, 1, 4)

(de mens weet niets zonder te leren. Andere dieren hebben van nature enkele vaardigheden om in hun levensonderhoud te voorzien. De een kan zwemmen, de ander vliegen, lopen, gaan, jagen en zijn prooi vangen. De mens kan echter niets anders dan huilen of hij moet het leren).

- (3) [Regels 22-25]: voort meer zijn wij gheboien [...] niet alleene om ons: maer om onsen lande. vrienden ende euenkersten bijstand te doene³⁷ (Naar: Cicero *De officiis* 1, 22)

37 Het hier verwoorde idee komt nog eens terug in hoofdstuk 27: 'voortmeer eenighe conste oft wijsheit waer mede hij [...] ten orbore van hem, van zijnen prince, sijnen lande, ende zijnen

1 rate. Disciteq; o miseri. vba sūt notatū dignissima ⁊ a diuo Augustio citata. Ordo ē
 O perditē adolefcens: est ne aliquid quo. i. ad qđ tendis. i. vitam tuā dirigis ⁊ in qđ
 id est ad quod dirigis arcū. i. operationes tuas quibus conaris attingere finē aliqūē
 intentum. sicut sagittarius p arcū suum. An sequeris more infantū aut canum: cor
 5 uos: passim. i. indifferenter p singulos passus: ⁊ testa. i. p testas: hoc est fragmenta sis
 ctulū vasorū cum sordibus eiecta: ⁊ luto. i. per lutum. eris securus. i. minime sollicitus:
 tus: quo id est ad quē locū pes ferat recatq; an sup. viuis ex tēpore id est in diē. hoc ē
 secundū tēpus ptesens nihil curans de futuro. q. d. Si hoc facis: nō recte viuis: qz tu
 10 videas. i. quilibet videre possit hoies sup. poscētes frustra. i. sine vtilitate aut cōmo
 do: belleborū. i. herbas ac radicē purgatinā noxiōz humorū: cū. i. quando cutis egra
 id est hydropisi tacta: tumebit. i. inflabitur. ⁊ ergo occurrite quicūq; estis: morbo ven
 nienti hoc est qđ dicit Qui. pncipijs obsta: sero medicina paratur. Quū mala plō
 gas cōualuere moras. Et ita sancte monet adolefcētes vt a teneris annis advirtutē
 assuefcant: vt em dicunt versiculi plebei. Qui nō assuefcit virtuti dū iuuenescit. A vi
 15 tuis nescit discedere quādo senescit. Quia qđ dicit Hora. in epistolis. Quo semel ē im
 buta recēs seruabit odorē. Testa diu. Audit ergo poeta. Et quid op^o cratero. docens
 melius esse effugere morbū q̄ paratū hīe medicū: ⁊ meliorē esse fugā mali q̄ reme
 dium. Ordo est. Et quid. i. in quo: opus. i. expediens est: pmittere Cratero. i. medi
 20 co illi pitissimo: magnos mōrea vt Terē. dicit aureos: hoc est multa pollicerit p̄sto
 fit ad sanandū: cū egris. inē effugere possim^o. q. d. ad nihil pdest. Et a cōsimilē: me
 lius esse effugere ⁊ evitare morbos animoz. i. vitia: qz purgare: q̄uis ⁊ hoc bonum
 est. vt aut cōmode vitem^o vitia opus ē sapiētia: qz vt dicit hora. dū vitāt stulti vitia
 in cōtraria currūt. Et alibi. In vitū ducit vitij fuga si caret arte. Et id cohortatur
 25 nos auctor noster ad philosphiā dicēs. O miseri sup. mortales ad multa vitia p̄ni
 qz. i. ⁊ hoc est simul discite ⁊ cognoscite causas rerū. i. philosphiā naturalē ⁊ moras
 lem: naturalē discēdo qđ sumus: sed ⁊ hoc ad moralē sperat. Quia inter aurea chilo
 nis pcepta est nosse se quēq; qui enim considerauerit q̄ humilis ⁊ abiectus de se sit
 nō superbiert: ⁊ q̄ dign^o per gratiā: dedignetur peccare. Nihil enim homie indignū
 30 us est peccato. ⁊ discite quidnam victuri id est viuendo acturi: nos gignimur: quasi
 dicat nō ad secordiam aut ignauiaz: aut turpem operationē sed ad honestā: quia fi
 nis cuiusq; rei est optima ei^o operatio. Et vt iob dicit homo natus ad laborē: quis
 militia est vita hominis super terrā. Sed vt Li. officii. primo di. Non. nobis solus na
 ti sumus: ortusq; nostri partem patriā vendicat. partē amici. vnde hic sequit. Quis

Figuur 4 Commentaarfragment bij Persius' *Satirae* 3, 63-67 (Persius 1499: deel van fol. 53°).

(Bovendien zijn wij [...] niet alleen voor onszelf geboren, maar ook om ons land, onze vrienden en medechristenen bij te staan)

(4) [Regel 28]: Bekent hu zeluen (Uit: diverse klassieke auteurs)

(Ken jezelf).

Aan deze citaten wordt gerefereerd in het al genoemde commentaar van Bade op de verzen 66-67 van Persius' *Satirae* 3. Met citaat (1) correspondeert 'Disciteque o miseri' op regel 1 van figuur 4, waar opgemerkt wordt dat er ook naar wordt verwezen door Augustinus (zie: *De civitate Dei* 2, 6, 2). Verder wordt er op de regels 25 en 26 naar verwezen met: 'discite et cognoscite causas rerum [...] quid sumus'.

euenkersten, hem gheeneeren sal' 'Voorts [moet men] enkele kundes of wijsheid [leren] om mee te leven [...] tot nut van hemzelf, zijn vorst, zijn land en zijn medechristenen'.

Dan citaat (2): in vervolg op Persius' raad moeten wij volgens Bade op de regels 24-26 in zijn commentaar onder meer de natuurfilosofie bestuderen om te leren wat we zijn. In zijn *Stultiferae naues* citeert Bade (1501a: fol. a3^v-a4^r) Plinius' *Naturalis historia* 7, 1-5, dus inclusief citaat (2).

Citaat (3) wordt in het commentaar aangehaald op de regels 32-33: 'Non nobis solum nati sumus: ortusque nostri partem patria vindicat. partem amici'.³⁸ En citaat (4) komt aan de orde op de regels 26-27: 'Quia inter aurea chilonis precepta est nosse se' (Want een van de gouden regels van Chilon luidt: Ken jezelf).

Al hoeft het maxime 'Ken jezelf' – als topos welbekend in de middeleeuwen en later (Haas 1979) – niet per se een citaat te zijn, er zijn wel twee plaatsen in het *Narrenschip* die dat aannemelijk maken. Zo staat in hoofdstuk 24 van het *Narrenschip*: 'Ende daer omme seit Juuenalis huten hemel gheuallen is dat men in grieck-scher spraken seit. gnoti seauton. dat is bekint hu seluen'. (Een geschenk uit de hemel is volgens Juuenalis daarom wat in het Grieks luidt: "Gnoti se auton". Dat betekent: Ken jezelf). En in hoofdstuk 55: 'Ende also Juuenalis seit vut den hemel quam dit ghebod. gnoti se auton. dat is bekendt hu seluen' (En zo zegt Juuenalis dat het volgende gebod uit de hemel komt: "Gnoti se auton", wat betekent: Ken jezelf).

Op de commentaarpagina maakt Bade wel gewag van Chilon als bron van het dictum Γνωθι σεαυτον, maar niet van de hemelse herkomst. Die komt echter wel voor in een commentaarpassage in *Silvae Morales* (Bade 1492: fol. b2^v), eveneens in Bades commentaar op Juuenalis' *Satirae* 11, 27 (1498: fol. 159^r) en in Bade (1505: 63^r). In zijn *Silvae Morales* (fol. b2^v), in zijn commentaar op Persius' *Satirae* 3, 66-67 (1499: fol. 53^v) en in Bade (1505: 63^r) verwijst hij naar Plinius (*Naturalis historia* 7, 32), die vertelt dat Chilons gulden regels, waaronder 'Ken jezelf!', opgevat worden als orakelspreuken en in goud vereeuwigd zijn in Apollo's tempel in Delphi. Bade gebruikt in plaats van 'e celo descendit' twee keer de frase 'descendit de celo', die hij ontleend kan hebben aan Macrobius (*Commentariorum in Somnium Scipionis* 8).³⁹

3.2.2 Bezien vanuit Bades commentaar

Naast de citaten (1)-(4) in hoofdstuk 22 van het *Narrenschip* bevat Bades commentaar bij *Satirae* 3, 66-67 van Persius (1499: fol. 53^v) zes reminiscenties, die alle ook een rol vervullen in het *Narrenschip*, zoals wordt toegelicht (de aanduiding van de regels in (5)-(10) heeft betrekking op op figuur 4).

- (5) [Regel 10]: helleborum. id est. herbam ac radicem purgatiuam noxiorum humorum. (Bij Persius *Satirae* 3, 63: Helleborum frustra: cum jam cutis egra tumebit Poscentes videas:)

(Helleborum, dat is een kruid en wortel die zuiveren van kwade sappen) ('Wanneer de zieke huid al opgezwollen is, zie je mensen tevergeefs om Helleborum vragen').

³⁸ Bade gebruikt het citaat ook in de aanbiedingsbrief bij zijn uitgave van Vergilius (1500: fol. 1^v).

³⁹ De 'descendit de celo'-versie herinnert aan de patristische geloofsbelijdenis: [Credo in Jesum Christum] qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de caelis' ([Ik geloof in Jezus Christus], die voor ons mensen en ons heil uit de hemel neergedaald is).

Helleborum komt als volgt ter sprake in hoofdstuk 52.

Eist dat ghij helleborum dat is cruud dat men teghen quade humeuren ende vochsticheden die de lieden dol ende rasende maken met andren cruden minghelen wilt ende niet cont regieren de [t]onghe oft dat middelste vander waghden dat is ghij en connes niet wegghen nocht en weet niet hoe vele dat ghij van elcs behoort te nemene: ghij doet als een onwijse: want de nature vander medicinen verbiedet dats hem niet onderwinden en souden dan diedt wel gheleerte hebben. want het zeer zorghelic is.

(Als je helleborum (het is kruid dat men gebruikt tegen kwade sappen en vochten die de mensen dol en razend maken) met andere kruiden wil mengen, maar je kunt de tong of het midden van de weegschaal niet instellen (dat wil zeggen, je kunt de kruiden niet afwegen) of je weet niet hoeveel je van elk kruid moet nemen, dan handel je onwijs. Immers, de aard van het medicijn verbiedt hen die er geen verstand van hebben, zoiets te proberen, want het is zeer gevaarlijk.)

Het citaat in Bades commentaar is feitelijk alleen in het begin van het lange citaat terug te vinden. Maar het is voor de intertekstuele verwevenheid van belang om nog iets verder te kijken, zoals blijkt uit het volgende citaat uit Bades toelichting bij Persius' *Satirae* 5, 100-101 (fol. 74^r).

Si supponit tu ne[s]cius. i.e. ignorans compescere. i.e. temperare et moderari: certo puncto examen. i.e. linguam libre qua iudicium de pondere sumitur. diluis. i.e. commisces et temperas helleborum. i.e. herbam aut radicem illam ab insania purgatiuam et noxiarum humorum expulsuam: natura medendi negat hoc. i.e. non vul[t] vt hoc abs te fiat.

([Persius] stelt: als je helleborum – dat is het kruid of de wortel om razernij mee te verdrijven en kwade sappen te verwijderen – wil oplossen, dat betekent: mengen en verdunnen, maar niet weet op welk punt je de tong van de balans moet houden om het gewicht te bepalen, dan ontzegt de aard van het medicijn jou dit, dat wil zeggen: die wil niet dat het door jou gedaan wordt.)

Dit citaat is de pendant van wat in citaat (5) slechts wordt aangestipt. Het komt nauw overeen met de geciteerde passage uit hoofdstuk 52: zowel de weegexpertise als het verbod op ondeskundige farmacie hebben ze gemeen.

(6) [Regel 12]: Principijs obsta: sero medicina paratur. Quum mala per longas conualuere moras. (Uit: Ovidius *Remedia amoris* 91-92)

(Bestrijd je kwaal meteen, want een medicijn komt te laat wanneer kwalen sterk geworden zijn door lang getalm.)

Hoofdstuk 37 bevat het hele citaat, waarbij de kwaal in kwestie niet meer herinnert aan de liefdespijn waar Ovidius' tekst over gaat.

Ende eer wij cranck zijn [zullen wij] doen dat ons Ouidius raedtsegghende. Principijs obsta: sero medicina paratur Cum mala per longas conualuere moras. dat is. [...] Den beginselen van crankheit wederstaet want laet ghijse veroudren het werd te laet.

(En voor we ziek zijn, moeten we doen wat Ovidius ons aanraadt met de woorden: 'Principijs obsta: sero medicina paratur Cum mala per longas conualuere moras'. Dat betekent: [...] 'Bestrijd een ziekte vanaf het begin, want wacht je er mee, dan wordt het te laat'.)

- (7) [Regels 14-15]: Qui non assuescit virtuti dum iuuenescit. A vitii nescit discedere quando senescit. (Naar: Pergamenus / De Mayneriis 1480, dialoog 73)

(Wie zich in zijn jeugd niet met de deugd vertrouwd maakt, weet op zijn oude dag niet hoe hij zijn ondeugden moet opgeven.)

De oude zot in hoofdstuk 5 gaat er prat op dat hij op zijn oude dag niets zal veranderen aan wat hij van jongs af gewend is te doen – zie de tekst in 3.1.4. Hij zet zo de moraal van het citaat op zijn kop. Dat de raillerende woorden van de zot alluderen op zijn zondige volharding in het kwaad, een doodzonde, spreekt uit de aanmaning tot jonge mensen (regel 13-14): ‘vt a teneris annis ad virtutem assuescant’ (om zich van kindsbeen af met de deugd vertrouwd te maken), precies het tegendeel van wat de oude zot beweert gedaan te hebben. De associatie met deze thematiek wordt voortgezet in citaat (8).

- (8) [Regels 15-16]: Quo semel est imbuta recens, servabit odorem Testa diu. (Uit: Horatius *Epistulae* 1, 2, 69-70)

(Een nieuwe kruik houdt de geur waarmee hij eenmaal doortrokken is, lang vast.)

Anders gezegd, ‘jong geleerd, is oud gedaan’. Het is de gedachte waarmee in het *Narrenschip* het betoog van hoofdstuk 6 opent, zoals blijkt uit het volgende fragment.

Omdat also horatius schrijft vt altijd riekt na datmer eerst in ghiet: ende datmen van ioncs leert vaster onthoudt, daerom sal elc zijn kindren pijnen van ioncs ter deught te stelene ende vanden sonden en scanden te castiene ende te berespene.

(Omdat, zoals Horatius schrijft, het vat altijd riekt naar wat men er het eerst in giet, en men beter onthoudt wat men jong leert, moet iedereen zich inspannen om zijn kinderen van jongs af deugdzaam te maken en voor hun zonden en schanddadens te straffen en te berispen.)

Tot slot twee citaten die verbonden zijn met de koppeling: ‘vt dicit horatius... Et alibi’.

- (9) [Regels 22-23]: vt dicit horatius dum vitant stulti vitia in contraria currunt. (Uit: Horatius *Satirae* 1, 2, 24)

(zoals Horatius zegt, als dwazen fouten willen vermijden, vervallen ze in de tegenovergestelde.)

- (10) [Regels 23-24]: [vt dicit horatius] Et alibi in vitium ducit vitii fuga si caret arte. (Uit: Horatius *De arte poetica* vers 31)

(En [zoals hij elders zegt]: een fout vermijden leidt tot een andere fout als kunst ontbreekt.)

Beide citaten staan ook samen in hoofdstuk 3, in dezelfde volgorde en ook in aansluiting op elkaar.

Ende ouermids dat also horatius scrijft, *dum vitant stulti vitia in contraria currunt*. Als de zotten deen sonde ontulien dan vallen zii inde contrarie zonde, want also hii helders seit. *Ducit enim in vitium vicii fuga si caret arte*. Tscuwen van zonden leidt in zonden doement zonder conste oft wijsheit, daer omme die niet ghierich en wille ziin sal toesien dat hii ooc niet ghus en zii maer milde met redelicheit [...]

(En omdat, zoals Horatius schrijft, *dum vitant stulti vitia in contraria currunt*. ‘Als dwaazen de ene zonde proberen te vermijden, vervallen ze in de tegenovergestelde zonde’, want, zoals hij elders zegt, *Ducit enim in vitium vicii fuga si caret arte*. ‘Het vermijden van zonden leidt tot zonden als kennis of wijsheid ontbreekt’, daarom moet wie niet hebzuchtig wil zijn, erop toezien dat hij evenmin verkwistend wordt, maar mild met redelijkheid [...])

Hiermee moge gedemonstreerd zijn dat de citaten (5)-(10) – zij het bij (5) en (7) niet met evenveel of dezelfde woorden – corresponderen met teksten in het *Narrenschip*. De citaten (9) en (10) zijn bovendien beide in verband te brengen met hoofdstuk 3, wat herinnert aan de citaten (1)-(4) in hoofdstuk 22, die ook in de tekst van figuur 4 staan. Kortom, de besproken gevallen laten zien dat het gedachtengoed van Bade in zijn commentaar op Persius’ *Satirae* 3, 63-67 nauw met dat van het *Narrenschip* verweven is. Zo nauw dat het nog denkbaar is dat de auteur van die twee teksten niet een en dezelfde persoon is?

4 Een Parijse kring uit de Lage Landen

Heeft er wellicht iemand anders dan Bade in Parijs rondgelopen die zo bekend was met zijn werk van velerlei aard, zo geïnteresseerd in de narrenthematiek en bovendien zo vertrouwd met het Oost-Vlaams van 1500, dat die de auteur van het *Narrenschip* kan zijn? Hij zal dan op z’n minst behoord hebben tot Bades vrienden of vertrouwelingen. Immers, hij moet bijvoorbeeld inzage gehad hebben in of betrokken geweest zijn bij werk van Bade rond 1500, waaronder in elk geval zijn edities en commentaren op Horatius’ *De arte poetica* en Persius’ *Satirae*. Wie hoorden er zoal tot de kring van Nederlandstaligen met wie Bade rond 1500 in nauw contact stond? En hierbij moet dan ook de vraag gesteld worden: Welke Nederlandstaligen hadden in die tijd met Guy Marchant een relatie van auteur-uitgever?

Josse Bade (1462-1535) was bevriend met Robert Gaguin (1433-1501), ‘moine flamand établi à Paris’ in 1457 (Mesnard 1971: 672) en ‘one of the pioneers of French humanism’ (Tournoy & Tunberg 1996: 149). Bade had de supervisie gekregen over de uitgave van Gaguins (1497) boek over de geschiedenis van Frankrijk, ‘the first which is not a mere chronicle’ (zie noot 12; Allen 1904: 583; Renouard 1908: deel 1, 13). Ook Gaguin is geïnteresseerd in de zotheidsthematiek: het gedicht *Fatuus mundanus* (De wereldse dwaas) is uit zijn pen gevloeid, getuige Bade (1505: fol. 106^v): *Et est carmen domini Robert Gaguini* (En het lied is van de heer Robert Gaguin); die is dan vier jaar eerder overleden.⁴⁰ Het gedicht zit ano-

⁴⁰ Bade (1505: fol. 106^v) licht het gedicht toe met: ‘Scribitur in fatuum nimis mundo confidentem: Et est carmen domini Roberti Gaguini’ (Het wordt geschreven tegen de dwaas die al te zeer op de

niem in Brant & Locher (1498a en b) – achterin na het register – en in een vrije vertaling in hoofdstuk 109 van het *Narrenschip* (Geeraedts 1979: 58).

Met Gaguin had ook Erasmus (1466-1536) een sterke band. Zo staat in Gaguins geschiedkundig compendium (1497: fol. a3^v) een brief uit 1495 onder de aanhef: ‘Herasmus Rotterdammus Roberto gaguino uiro undecunque doctissimo Salu-tem dicit’ (Erasmus van Rotterdam groet de hooggeleerde Robert Gaguin). Mogelijk op initiatief van Erasmus opent Gaguin met een brief de dichtbundel van Willem van Gouda (1497);⁴¹ de bundel sluit af met een klaaglied van Erasmus (fol. f3^r-f4^r) ‘ad Robertum Gaguinum sibi amicissimum’ (aan Robert Gaguin, die hem zeer toegenegen is). De drukker van de bundel is Guy Marchant, onder zijn Latijnse alias *Guido Mercator*. Dus hij is voor literatoren uit de Lage Landen, zoals Gaguin, Erasmus en Willem van Gouda, al geen onbekende meer wanneer onder zijn alias *Guide Coopman* in 1500 het *Narrenschip* op de markt komt.

Ook in het licht van de briefwisseling tussen Gaguin en Erasmus kunnen we met Grice (1950) aannemen dat ze bevriend waren. Erasmus en Bade, vervolgens, zullen met elkaar in contact gekomen zijn door hun betrokkenheid bij Gaguins compendium. Verder is Bade later de drukker van de door Erasmus bezorgde *Adnotationes* van Valla ([1453-1457] 1505). En in 1512 verschijnt bij Bade, zoals gemeld, Erasmus’ *Moriae encomium* in de eerste geautoriseerde druk. Kortom, Gaguin, Bade en Erasmus, alledrie afkomstig uit de Lage Landen, hebben elkaar goed gekend en deelden hun belangstelling voor zotheid.

Ongetwijfeld kenden de drie geleerde heren elkaars publicaties tot 1500 terdege.⁴² Gaguin en Erasmus zouden dan vertrouwd geweest kunnen zijn met het gedachtengoed van Bade zoals hij dat in de toelichtingen op zijn edities van Horatius, Juvenalis en Persius uitgewerkt heeft en ook met zijn *Stultiferae naues*, al is dat pas in 1501 (nieuwe stijl) gedrukt. De besproken voorbeelden van intertekstualiteit zouden dan niet regelrecht door Bade zelf in het *Narrenschip* gebracht hoeven te zijn. Ook het omgekeerde is natuurlijk niet a priori uitgesloten: wat in Bades *Nauis Stultifera* verwant is met het *Narrenschip*, zou er door hem aan ontleend kunnen zijn, zoals Erasmus in zijn *Moriae encomium* gedaan heeft (Janssen & Marynissen 2013). Toch is het hoogst onwaarschijnlijk dat Gaguin of Erasmus de auteur van het *Narrenschip* is. Indien Gaguin het geschreven zou hebben, zou de tekst meer taalkenmerken moeten bevatten die sporen met zijn herkomst uit het West-Vlaamse Calonne aan de Leie (Calonne-sur-la-Lys). Wat Erasmus betreft, is het zeer de vraag of hij, als Rotterdammer, vertrouwd was met het Laatmiddelvlaams waarin het *Narrenschip* is geschreven. Als Gaguin of Erasmus een breed publiek hadden willen bereiken, zouden zij allicht gekozen hebben voor Vroegnieuwenederlands, waarin het boek vier jaar later in Antwerpen wordt uitgebracht (zie Marynissen & Janssen 2014).

Nog andere auteurs uit de Lage Landen zijn te rekenen tot ‘the humanistic circle

wereld vertrouwt. En het gedicht is van de heer Robert Gaguin). Dit neemt Barclay (1509: fol. 265^v) letterlijk over in de marge bij het gedicht in zijn Latijns-Engelse uitgave. Kennelijk voelde Barclay zich niet te goed om gebruik te maken van Bades *familiaire commentum*, al verwijst hij er niet *expressis verbis* naar.

41 Zie Reedijk (1956: 53-57) over de relatie tussen Erasmus en zijn jeugdvriend Willem van Gouda.

42 Zie in dit verband Gerlo (1956: 514-515).

at Paris',⁴³ waarvan Gaguin, 'the most distinguished and influential of the French humanists', het middelpunt was (Tilley 1918: 211; Reedijk 1956: 29, 60; Ferguson 1974: 83). Roger van Venray (Rutgerus Sycamber, *fl.* 1456/57-1509) en Arnold van Bost (Arnoldus Bostius Gandensis, 1446-1499) hebben nauw contact met Gaguins kring (Tilley p. 199; Renouard 1908: deel 1, 9, 13, 16), maar hebben mogelijk niet in Parijs gewoond.⁴⁴ Wie er wel gewoond heeft, maar niet genoemd wordt, is Cornelis Gerritz (Cornelius Gerardi Aurelius, 1460-1531). Tot Gaguins Parijse vrienden uit de Lage Landen rekent Tilley (p. 199-205, 211-212) Charles en Jean Fernand uit Brugge (*fl.* 1485-1517),⁴⁵ de Bruggenaar Pierre Bur (1430-1507),⁴⁶ de Delftenaren Gilles van Delft (Egidius Delfus) en diens broer Martin (beiden in 1524 overleden), de Bruggenaar Pierre van der Brugge (Petrus Pontanus, na 1475-na 1539) en Michel l'Anglois (Michael Anglicus, *fl.* 1495-1407) uit Henegouwen.

Al vermeldt Tilley (1918: 249-250) Josse Clichtove (Jodocus Clichtoveus, 1472-1543) uit Nieuwpoort, leerling van Charles Fernand, niet als een humanist van de Parijse kring. Holcroft (1997: 247) noemt hem 'a prominent humanist and theologian' die rond 1490 in Parijs is gaan studeren. Hij bezorgt de *Regulae elegantiarum*, bekend als de *Elegantiolae* van Agustino Dato (1498), met een rijke toelichting bij Guy Marchant onder diens alias Guido Mercator – zie hoe klein de Parijse wereld van auteurs en drukkers dan is (Renouard 1908: deel 1, 22-23) – en bij hem publiceert Clichtove (1500) tevens een vernieuwende inleiding in logische disputatie.⁴⁷ Nadat er nog een druk van Dato (1499) met Clichtoves commentaar is uitgebracht, verschijnt er een druk (Dato 1501, nieuwe stijl) waarin Bade Clichtoves commentaar voorziet van *explanatiunculis* (toelichtinkjes).⁴⁸ Familie van Josse Clichtove is volgens Desmet-Goethals (1985: 11) Hieronymus Clichtove (Clichtoveus, *fl.* 1511-1555). Deze Clichtove (1511) bezorgt teksten van Sulpicius Severus bij de drukker Jean Marchant, de opvolger van Guy Marchant. Het jaar daarop drukt Bade een werk van dezelfde Clichtove (1512), die in 1519 in Parijs rector van de universiteit is (Shaw 2013: 275). De Clichtoves kunnen Bades informanten geweest zijn voor de incidentele westelijk-Vlaamse taalkenmerken in het *ILL*-boek. Al hebben zij Bade en zijn werk vast goed gekend, het is gelet op hun eigen publicaties en hun westelijk-Vlaamse origine toch niet aannemelijk dat een van beiden de auteur is van het *Narrenschip*.

43 Bekender als rigoureuze regent van het Collège de Montaigu dan als auteur van een humanistisch geschrift is Jan Standonck (1453-1504), die lang in Parijs gewerkt heeft. Door zijn Mechelse herkomst is hij bovendien niet gekwalificeerd als auteur van het Oost-Vlaamse *Narrenschip*.

44 Thuasne (1904: deel 2, 44-45 noot 1) laat zien dat er rond 1497 briefwisselingen zijn tussen Josse Bade, Arnold van Bost, Sebastian Brant, Josse Clichtove, Jean Fernand, Robert Gaguin, Cornelis Gerritz, de in Brussel geboren Jean Mauburn (Joannes Bruxellis, 1450-1503) en Roger van Venray. Zie over Arnold van Bost (Bostius van Gent) Tournoy (1985).

45 De gebroeders Fernand zijn bevriend met Jouennaux (Tilley 1918: 223), met wie Bade samen-gewerkt heeft, zoals hiervoor besproken is.

46 Bur en Gaguin zijn bevriend getuige de brief uit 1495 in het door Bade gedrukte *Compendium* van Gaguin (1497: fol. a1^v). Bade bezorgt dichtwerk van Bur (1503) kort voordat hij zijn eigen drukkerij vestigt.

47 Ashworth (1986: 29) stelt: 'he showed not only a humanist's desire to reject the more tortuous parts of medieval logic, but also humanist's concern with the logical text as a teaching manual'.

48 Zie Renouard (1908: deel 2, 359). Josse Clichtove (1512) is uitgegeven door Henri Étienne, de vader van Robert Étienne, die in tweede echt huwt met Bades dochter Perette (Febvre & Martin 1979: 147-148).

Los van de Parijse kring staat de Henegouwer Jean Lemaire de Belges (ca. 1473-1524). Tussen Lemaire en Bade ziet Schoysman (2006) een ‘proximité intellectuelle’: ‘Ils ont fréquenté tous les deux le milieu humaniste de Lyon et ils y ont des connaissances communes.’ Maar als Bade in 1498/99 naar Parijs vertrekt, gaat Lemaire naar Villefranche-sur-Saône.

Verder kunnen genoemd worden de Gentenaren Jan Dullaert (Joannis Dullardus, ca. 1480-1513), die in Parijs gestudeerd heeft,⁴⁹ en Hilaire Bertholf (Hilarius Bertulphus, fl. 1511-1533), die als toenaam zowel *Gandavus* gebruikt als *Ledius* (uit Ledeberg), een dorp dat aan Gent grenst. Bertholf is enkele jaren secretaris van Erasmus geweest. Hij onderscheidt zich als poëet (Roersch 1910: 70-82) en grammaticus (Janssen & Van der Leek 2014: 208-211). In 1500 zijn Dullaert en Bertholf wellicht nog te jong om auteur van het *Narrenschip* te zijn. Hoe dan ook, van de Oost-Vlamingen onder de genoemde personen is niet genoeg bekend om te bepalen of een van hen meer in aanmerking komt als auteur van het *Narrenschip* dan Josse Bade.

Even aangenomen dat het *Narrenschip* en *Nauis stultifera* niet van dezelfde auteur zijn, kan het ene werk dan het andere beïnvloed hebben, wat hiervoor niet uitgesloten is? Sinnema (1956: 240) denkt van wel. Hij ziet terecht dat het *Narrenschip* sterk leunt op citaten naast de houtsneden in Brant & Locher (vanaf 1497b) en schrijft in een noot: Bades *Nauis Stultifera* was ‘in turn probably influenced’ door het *Narrenschip* gelet op ‘the technique of using the Locher marginations as the basis of the work’. Verder noemt hij daar ‘the similarity of the introductory poems’ en Bades vertaling ‘bouis ora pedi’ in hoofdstuk 4, waar in het *Narrenschip* staat: ‘Die scoens zijn als coe mulen breed’ (De schoenen zijn zo breed als koemulen). Deze relaties brengen Sinnema er niet toe het idee te laten varen dat Marchant de auteur van het ene werk is en Bade van het andere.

5 Slot

De taal van de Gentenaar Josse Bade in het boek *In lingua latina* beantwoordt aan de Vlaamse taalkenmerken van het *Narrenschip*. Met de zin ‘ic meynic van braband zij gheboren’ in hoofdstuk 5 van het *Narrenschip* wordt allerm minst iets gezegd over de herkomst van de auteur, maar alles over het personage dat zijn tong stevig roert en niet echt zegt dat hij een Brabander is, maar zich met zelfspot schaaft onder het slag volk dat, zoals het spreekwoord aan Brabanders toedicht, hoe ouder hoe zotter wordt.

In zijn Latijnse literaire werk maakt Bade zich kenbaar als geverseerd dichter en laat hij zien vertrouwd te zijn met de narrenthematiek. Zowel in zijn literaire als in zijn commentariërende Latijnse werk toont hij de eruditie die kenmerkend is voor de auteur van het *Narrenschip*. Het is niet plausibel dat de vele intertekstuele verbanden van het *Narrenschip* met zowel het literaire als het commentariërende werk van Bade – verbanden die soms onderling weer verweven zijn in zijn commentariërend werk en in het *Narrenschip* – door iemand anders gelegd zijn dan door Bade zelf.

49 Zie over Dullaerts leven IJsewijn (1977: 98-99) en IJsewijn & Fritsen (1991).

Als de herkenning van Bades hand in de vervaardiging van het *Narrenschip* terecht is, waar het naar uitziet gelet op diverse taal- en letterkundige aanwijzingen, dan is de literaire geschiedenis van de Lage Landen met Josse Bade een humanistische auteur rijk die niet alleen in de Latijnse maar na zo'n vijfhonderd jaar ook in de Nederlandstalige Republiek der Letteren erkenning verdient.

Bibliografie

- Allen 1904 – Percy S. Allen, 'Recensie van *Roberti Gaguini Epistole et Orationes* by L. Thuasne'. In: *The English Historical Review* 19 (1904), p. 583-586.
- Anonymus 1499 – Anonymus, *Tractatus de arte bene viuendi Beneque moriendi*. Paris: Guy Marchant, 1499. Paris, Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k109461b>
- Ashworth 1986 – E. Jennifer Ashworth, 'Renaissance man as logician: Josse Clichtove (1472-1543) on disputations'. In: *History and Philosophy of Logic* 7 (1986), p. 15-29.
- Bade 1492 – Josse Bade, *Siluae Morales cum interpretaatione Ascensii In .xii. libellos diuisae*. Lyon: Johann Trechsel, 1492. Paris, Gallica: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33603563t>
- Bade 1500 – Josse Bade, *Dit is der zotten ende der narren scip*. Paris: Guide Coopman, 1500. Paris, Gallica: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30155498f>
- Bade 1501a – Josse Bade, *Stultiferae naues sensus animosque trahentes Mortis in exitium*. Paris: Enguillbert & Geoffroy de Marnef, 1501. Paris, Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k71360b>
- Bade 1501b – Josse Bade, *Stultiferae naues sensus animosque trahentes mortis in exitium*. Burgos: Fadrique Biel de Basilea, 1501. Universidad Complutense Madrid: http://alfama.sim.ucm.es/dioscorides/consulta_libro.asp?ref=B1908187X&idioma=o.
- Bade 1502 – Josse Bade, *Stultiferae nauiculae seu scaphae / Fatuarum mulierum: circa sensus quinque exteriores fraude nauigantium. Stultiferae naues sensus animosque trahentes Mortis in exitium*. Straatsburg: Ioannes Prusz, 1502. München, Bayerische Staatsbibliothek: http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00005338/image_5.
- Bade [1502] 1504 – Josse Bade, *Publii Terentij aphri comicorum elegantissimi Comedie a Guidone Juuenale Viro perque literato familiariter explanate: et ab Jodoco Badio Ascensio vna cum explanationibus rursus annotata atque recognite: cumque eiusdem Ascensij prenotamentis atque annotamentis suis locis adhibitis que accuratissime impressae*, Parijs.: Josse Bade, 1504. EEBO
- Bade 1504 – Josse Bade, *Dit es der zotten Ende der narren scip*. Antwerpen: Henrick Eckert [van Homberch], 1504.
- Bade 1505 – Josse Bade, *Nauis stultifera a domino Sebastiano Brant Primum edificata et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso: latinitate donata: et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione illustrata*. Paris: Josse Bade / Enguillbert & Geoffroy de Marnef, 1505. Fondo Antigo de la Universidad de València: <http://bib.cervantesvirtual.com/fichaobra.html?ref=http%3a%2f%2ftrobes.uv.es%2fsearch%7es9%spi%3f%2fb1358312%2fb1358312%2f1%2c1%2c1%2cb%2f1962%7eb1358312%26ff%3d%261%2c0%2c%2c0%2c-1&portal=0>
- Bade 1506 – Josse Bade, *Nauis stultifera a domino Sebastiano Brant primum edificata et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso latinitate donata et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione illustrata*. Basel: Nicolaus Lamparter, 1506. München, Bayerische Staatsbibliothek: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00013013-6>
- Bade 1507a – Josse Bade, *Nauis stultifere Collectanea. Ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione conflata*. Paris: Josse Bade / Enguillbert & Geoffroy de Marnef, 1507. Gent, Universiteitsbibliotheek: <http://search.ugent.be/meercat/x/bkto1?q=900000176959>
- Bade 1507b – Josse Bade, *Nauis stultifera a domino sebastiano Brant primum edificata: et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso latinitate donata: et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione illustrata*. Basel: Nicolaus Lamparter, 1507. Gent, Universiteitsbibliotheek: http://books.google.be/books?id=5y1NAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_

- summary_r&cad=0 - v=onepage&q&f=false
- Bade 1548 – Josse Bade, *Der Sotten Schip oft dat Narren schip*. Antwerpen: Marie Ancxt, 1548. Met een nawoord heruitgegeven door Loek Geeraedts (red.), *Der sotten schip*. Antwerpen 1548. Middelburg: Merlijn, 1981.
- Bade 1554 – Josse Bade, *Nauis Stultifera. D. Sebastiani Brant, uerum humanae uitae speculum. Iacobo Lochero interprete*. Basel: Jacobus Parcus, 1554. Österreichische Nationalbibliothek: http://books.google.nl/books/about/Nauis_Stultifera_D_Sebastiani_Brant_ueru.html?id=HpBbAAAAcAAJ&redir_esc=y
- Bade 1584 – Josse Bade, *Nauis Stultorum: oft, Der sotten schip Verciert met hondert ende .xv. schoone figuren, volghende hare beduydenissen, ende elck Passagie Moraellijck int cort wtgheleyt: Waer inne men sien mach hoe menigherley Narren datter zijn. Seer bequaem om te leeren het quaet van tgoet t'onderscheyden, om de Sonde te schouwen ende deuchdelijck te leuen. Eerst Ghemaeekt in Hoochduytsch deur M. Sebastiaen Brandt, Doctoor inder Rechten*. Antwerpen: Jan van Ghelen, 1584.
- Bade 1610 – Josse Bade, *Aff-ghebeelde Narren Speel-schuyt, verciert met meer als hondert schoone Figuren nae den aerdt van veelderley Sotten die op aerden sijn: Bewesen met stichtelijcke exempelen, so uyt de H. Schrift als oock uyt de Kerckelijcke Oudt-Vaders ende andere Schrijvers meer, tot dienste van een yegelijcken. Beschreven int Latijn ende Hooch-Duytsch, door den hooch-gheleerden D. Sebastiaen Brandt*, Vertaald door A.B., Leiden: Henrick Lodewicxsz. van Haestens, 1610.
- Bade 1635 – Josse Bade, *Aff-ghebeelde Narren Speel-schuyt verciert met meer als Hondert schoone Figuren nae den aert van veelderley Sotten die op aerden sijn: Bewesen met stichtelijcke Exempelen, soo uyt de H. Schrift als oock uyt de Kerckelijcke Oudt-Vaders ende andere Schrijvers meer, tot dienste van een yegelijcken. Beschreven int Latijn ende Hooch-Duytsch, door Hooch-gheleerden D. Sebastiaen Brandt*, Vertaald door A.B., Amsterdam: Jan Evertsz. Cloppenburgh, 1635.
- Bade & Drouyn ca. 1498 – Josse Bade & Jean Drouyn, *La nef des folles selon les cinq cens de nature composes selon leuangille de monseigneur saint Mathieu des cinq vierges qui ne prindrent point duy lye auecques eux pour mettre en leurs lampes*. Adaptatie van Bade (1501a). Parijs: Petit Laurens voor Geoffroy de Marnef, ca. 1498. [Musée Condé, Chantilly: Cote XII-F-040.]
- Bade & Drouyn [1499] – Josse Bade & Jean Drouyn, *La Grant nef des folles selon les cinq cens de nature composee selon leuangille de monseigneur saint Mathieu des cinq vierges qui ne prindrent point duy lye auecques elles pour mettre en leurs lampes. Avec plusieurs additions nouvelle adionstees par le translateur*. [s.l., s.n.] Paris, Gallica: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb334992331>
- Béné 1979 – Charles Béné (red.), *La nef des folles. Stultiferae naves de Josse Bade*, Vertaald en geannoteerd door Odette Sauvage, samen met Martine Mollier, Marie-Christine Truong, Philippe Vieulès, Grenoble: Université des langues et lettres de Grenoble, 1979.
- Bietenholz & Deutscher 1985-1987 – Peter G. Bietenholz & Thomas B. Deutscher (red.), *Contemporaries of Erasmus: A biographical register of the Renaissance and Reformation*. Deel 1-3. Toronto: University of Toronto Press, 1985-1987.
- Boethius 1498 – Anicius Manlius Severinus Boethius, *De consolatione Philosophiae*. Met commentaren van Pseudo-Thomas van Aquino en Josse Bade. Lyon: Etienne Geynard, 1498. München, Bayerische Staatsbibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00071661-1
- Brant 1494a – Sebastian Brant, *Dasz Narrenschyff ad Narragoniam*. Basel: Johann Bergmann von Olpe, 1494. München, Bayerische Staatsbibliothek: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00036978-3>
- Brant 1494b – Sebastian Brant, *Das narrenschiff*. Augsburg: Johann Schönsperger, 1494.
- Brant 1494c – Sebastian Brant, *Das Narrenschiff*. Neurenberg: Peter Wagner, 1494. Universitätsbibliothek Heidelberg: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ib01081100>
- Brant 1494d – Sebastian Brant, *Das Narren schyff*. Reutlingen: Michael Greyff, 1494.
- Brant 1494e – Sebastian Brant, *Das nüw schiff von Narragonia*. Straatsburg: Johann Grüninger, 1494. Freiburg, Albert-Ludwigs-Universität: <http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/brant1494/0007?sid=891eff523d3a72e96c410>
- Brant 1497 – Sebastian Brant, *Dat narrenschypp*. Lübeck: Mohnkopfdrucker, 1497. [Facsimile met nawoord van Timothy Sodmann (red.). Bremen: Schünemann-Verlag, 1980.]
- Brant 1499 – Sebastian Brant, *Doctor Brants Narrenschiff*. Basel: Johann Bergmann von Olpe, 1499. Basel, Universitätsbibliothek: e-rara: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-18335>
- Brant & Locher 1497a – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Stultifera Nauis*. Basel: Johann Bergmann von Olpe, 1497. Basel, Universitätsbibliothek: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/page-view/1399822

- Brant & Locher 1497b – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Stultifera Navis*. Basel: Johann Bergmann von Olpe, 1497. Basel, Universitätsbibliothek: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/page-view/1400140
- Brant & Locher 1497c – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Stultifera Navis*. Straatsburg: Johann Grüninger, 1497. München, Bayerische Staatsbibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00026148-3
- Brant & Locher 1497d – Sebastian Brant & Jakob Locher, *La nef des folz du monde*. Vertaald door [Pierre Rivière] naar Brant & Locher (1497a). Paris: Jehan Philippes, Man Stener & Geoffroy de Marnef, 1497. SLUB Dresden: <http://digital.slub-dresden.de/id378636731>
- Brant & Locher 1498a – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Stultifera Navis*. Paris: Geoffroy de Marnef, 1498. Paris, Gallica: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb301554853>
- Brant & Locher 1498b – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Stultifera navis*. Lyon: Jacobo Sachoni, 1498. München, Bayerische Staatsbibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00047896-5
- Brant & Locher 1498c – Sebastian Brant & Jakob Locher, *La nef des folz du monde*. Vertaald door [Pierre Rivière] en Jehan Drouyn. Lyon: Guillaume Balsarin, 1498. Paris, Gallica: ark:/12148/bpt6k1112747
- Brant & Locher 1499a – Sebastian Brant & Jakob Locher, *La grant nef des folz du monde avec plusieurs satyres et aditions nouvellement adioustees par le translateur*. Vertaald door Pierre Rivière en Jehan Drouyn. Lyon: Guillaume Balsarin, 1499. Paris, Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b73000708/f13.image>
- Brant & Locher 1499b – Sebastian Brant & Jakob Locher, *La grant nef des folz du monde*. Anoniem vertaald. Paris: Geoffroy de Marnef, 1499. Wien, Österreichische Nationalbibliothek: <http://data.onb.ac.at/dtl/3310125>
- Brant & Locher 1509a – Sebastian Brant & Jakob Locher, *Sebastian Brant. The shyp of folys of the worlde*. Vertaald door Alexander Barclay. London: Rycharde Pynson, 1509. EEBO. In facsimile (1874): <http://archive.org/stream/shippoffoolso2barcuoft-page/no/mode/2up>
- Brant & Locher 1509b – Sebastian Brant & Jakob Locher, *The shypp of fooloes*. Vertaald door Henry Watson. London: Wynkyn de Worde, 1509. EEBO.
- Brummack 1971 – Jürgen Brummack, 'Zu Begriff und Theorie der Satire'. In: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 45 (1971), p. 275-377.
- Bur 1503 – Petrus Bur, *Moralium Magistri Petri Burri Carminum Libri nouem cum argumentis et vocabulorum minus vulgarium compendiosa explanatione*. Bezorgd door Josse Bade. Paris: Engelbert, Jehan & Geoffroy de Marnef, 1503.
- Claudin 1900-1914 – Anatole Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle*. Deel 1-4. Paris: Imprimerie Nationale, 1900-1914. Herdruk in 1971-1976: Nendeln: Kraus Reprint.
- Clichtove, Hieronymus 1511 – Hieronymus Clichtove (red.), *In hoc volumine continentur Sulpitii Severi de vita divi Martini Turonensis archipraesulis liber primus. [...]*. Paris: Jean Marchant voor Jehan Petit, 1511.
- Clichtove, Hieronymus 1512 – Hieronymus Clichtove, *Beati Gregorii Turonensis episcopi. Historiarum praecipue gallicarum Libri X [...]*. Paris: Josse Bade voor hemzelf, Jehan Petit & Jean de Cowlance (Coblentz), 1512.
- Clichtove, Josse 1500 – Josse Clichtove, *In terminorum cognitionem introductio, familiari annotatione exposita. De artium diuisione introductio: facili etiam declaratione explanata*. Paris: Guy Marchant, 1500. München, Bayerische Staatsbibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00072055-2
- Clichtove, Josse 1512 – Josse Clichtove, *De vera nobilitate opusculum: completam ipsius rationem explicans, et virtutes quae generis nobilitatem imprimis decent ac exornant depromens. adjectis passim grauibus auctorum cum gentilium tum sacrorum sententijs, scripturae sanctae testimonijs, clarorumque virorum exemplis*. Paris: Henri Étienne, 1512. [Gedeeltelijk vertaald door Alison Holcroft: 'Josse Clichtove'. In: Jill Kraye (red.), *Cambridge translations of political texts*. Deel 2. *Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 247-257.] Universiteit Gent: <http://books.google.be/books?vid=GENT900000061743>
- Coussé & De Sutter 2012 – Evie Coussé & Gert De Sutter, 'De historische wortels van de rode en groene volgorde in het Nederlands'. In: *IT* 64 (2012), p. 73-101.
- Crab 2014 – Marijke Crab, 'Josse Bade's *familiaris commentarius* on Valerius Maximus (1510): A school commentary?'. In: Enenkel (red.) (2014), p. 153-166.
- Curtius [1948] 2013 – Ernst Robert Curtius, *European literature and the Latin Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 2013.

- Dato 1498 – Agustino Dato, *Elegantiolae* [Met commentaar van Josse Clichtove]. Paris: Guy Marchant voor Jehan Petit, 1498.
- Dato 1499 – Agustino Dato, *Regulae elegantiarum [cum familiari commentatore Iudoci Clichtovei neoportuensis (fol. a2^v)]*. Paris: Denis Roce, 1499. Universität Heidelberg: urn:nbn:de:bsz:16-diglit-207440
- Dato 1501 nieuwe stijl – Agustino Dato, *Regule elegantiarum [...]*. Met commentaar van Josse Clichtove en Josse Bade. Paris: Jehan Petit & Enguilbert, Jehan & Geoffroy de Marnef, 1501 nieuwe stijl. Zie: *In hoc codice contenta. [...] Augustini datti Elegantiolae cum duplici commentario [...]*, Universiteitsbibliotheek Gent: <http://books.google.be/books?vid=GENT900000176524>
- De Gendt 2008 – Anne-Marie De Gendt, ‘Als vijf dwaze maagden. De zintuigen in Badius’ *Stultiferae Naves*’. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 28 (2008), p. 153-167.
- De Gendt 2010 – Anne-Marie De Gendt, ‘On pleasure: Conceptions in Badius Ascensius’ *Stultiferae naves* (1501)’. In: Alicia C. Montoya, Sophie van Romburgh & Wim van Anrooij (red.), *Early Modern Medievalisms. The interplay between scholarly reflection and artistic production*. Leiden: Brill, 2010, p. 67-91.
- De Gendt 2011 – Anne-Marie De Gendt, ‘*Virtus et Voluptas*, r presentations ambivalentes des cinq sens dans les *Stultiferae naves* de Josse Bade (1501)’. In: *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 73 (2011), p. 303-332.
- De Vleeschoudere 1660 – Peeter de Vleeschoudere, *Rymende uyt-legginghe naer den letterlycken, ver-holen, ende sedelycken sin, Van de honderd ende vyftigh Psalmen van den heylighen Koninghlycken Propheet David*, Bruxelles: Jan Mommaert, 1660. Universiteitsbibliotheek Gent: http://books.google.nl/books?id=qB5bAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0-v=onepage&q=cesar&f=false [Zie ook DBNL].
- Desmet-Goethals 1976 – Marie-José Desmet-Goethals, ‘Die Verwendung der Kommentare von Badius, Mancinellus, Erasmus und Corderius in der “Disticha Catonis”-Ausgabe von Livius Crucius’. In: *Folie et d raison   la Renaissance*. Bruxelles: Editions de l’Université de Bruxelles, 1976, p. 73-88.
- Desmet-Goethals 1985 – Marie-José Desmet-Goethals, ‘Levinus Crucius en zijn Threnodia (1548). Bijdrage tot de studie van het humanisme in de Nederlanden’. In: *Verhandelingen van de Kon. Academie voor Wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren* 47 (1985), nr. 116.
- Duhl 2006a – Olga Anna Duhl, ‘Allégories des cinq sens dans les *Nefs des folles*’. In: *Le Moyen Français* 59 (2006), p. 35-53.
- Duhl 2006b – Olga Anna Duhl, ‘Le plaisir des sens comme source de bonheur dans les *Stultiferae naves* de Josse Bade et l’* loge de la Folie* d’Érasme’. In: *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 30 (2006), p. 17-35.
- Duhl 2007 – Olga Anna Duhl, ‘Vernacular translations and the sins of the tongue: From Brant’s *Stultifera Navis* (1494) to Droyn’s *La Nef des folles* (c. 1498)’. In: *Fifteenth-Century Studies* 32 (2007), p. 53-67.
- Duhl 2013 – Olga Anna Duhl (red.), *La Neffe des folles*. Paris: Classiques Garnier, 2013.
- Eenkel 2014 – Karl A.E. Eenkel (red.), *Transformations of the Classics via Early Modern commentaries*. Leiden: Brill, 2014.
- Erasmus [1502] 1988 – Desiderius Erasmus, *The handbook of the Christian soldier. Enchiridion militis christiani*. Vertaald door Charles Fantazzi. In: *Collected Works of Erasmus. Spiritualia*. Toronto: University of Toronto Press, 1988, p. 1-128.
- Erasmus 1512a – Desiderius Erasmus, *De ratione studij ac legendi interpretandique autores libellus aureus*. Straatsburg: Sch rer, 1512. München, Bayerische Staatsbibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00011070-1
- Erasmus 1512b – Desiderius Erasmus, *Moriae encomium Erasmi Roterodami declamatio: nuper ab eo recognita*. Paris: Josse Bade, 1512.
- Erasmus [1512] 1979 – Desiderius Erasmus, *Moriae encomium id est Soltitiae lavs*. Clarence H. Miller (red.). Amsterdam etc.: North-Holland, 1979.
- Febvre & Martin 1979 – Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450-1800*. London: NLB, 1979.
- Ferguson 1974 – Wallace K. Ferguson, Roger A. Mynors & Douglas F.S. Thomson (red.), *The Correspondence of Erasmus: Letters 1 to 141, 1484-1500*. Vertaald door Mynors & Douglas, geannoteerd door Ferguson. Toronto: University of Toronto, 1974.

- Fraustadt 1894 – Fedor Fraustadt, *Über das Verhältnis von Barclay's 'Ship of Fools' zur lateinischen, französischen und deutschen Quelle*. Breslau [= Wrocław]: R. Nischkowsky, 1894.
- Friis-Jensen 1995 – Karsten Friis-Jensen, 'Commentaries on Horace's *Art of Poetry* in the incunable period'. In: *Renaissance Studies* 9 (1995), p. 228-239.
- Gaguin 1497 – Robert Gaguin, *De origine et gestis francorum perquamutile compendium*. Lyon: Johann Trechsel, 1497. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek: <http://diglib.hab.de/inkunabeln/287-3-hist-2f-a/start.htm>
- Geeraedts 1979 – Loek Geeraedts, 'Der zotten ende der narrenscip [sic]. Zur niederländischen Tradition des Narrenschiffs von Sebastian Brant'. In: *Niederdeutsches Wort* 19 (1979), p. 29-66.
- Geeraedts 1981 – Zie: Bade (1548).
- Gerlo 1954 – Alois Gerlo, 'Badius Ascensius' "Stultiferae naves". Latijnse aanvulling bij Sebastian Brant's "Narrenschiff". In: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 32 (1954), p. 510-524.
- Goossens 1980 – Jan Goossens, 'Middel nederlandse vocaalsystemen'. In: *VMKA* (1980) 2, p. 165-251.
- Goris & Wissink 1997 – Mariken Goris & Wilma Wissink, 'The medieval Dutch tradition of Boethius' *Consolation Philosophiae*'. In: Maarten J. F. M. Hoenen & Lodi W. Nauta (red.), *Boethius in the Middle Ages. Latin and vernacular translations of the Consolatio Philosophiae*. Leiden: Brill, 1997, p. 121-165.
- Greswell 1818 – William Parr Greswell, *Annals of Parisian Typography, Containing an Account of the Earliest Typographical Establishments of Paris [...]*. London: Cadell & Davies, etc., 1818.
- Grice 1950 – Eugene F. Grice, 'Erasmus and the religious tradition, 1495-1499'. In: *Journal of the History of Ideas* 11 (1950), p. 387-411.
- Haas 1979 – Alois M. Haas, 'Et descendit de caelo γνῶθι σεαυτόν (Juvenal, Satir. XI, 27). Dauer und Wandel eines mystologischen Motivs'. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 108 (1979), p. 71-95.
- Heesakkers & Osinga 2007 – Chris Heesakkers & Ton Osinga, 'De Ciceroniaan'. In: *Desiderius Erasmus*. Deel 4. *Verweerschriften*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gorcum, 2007, p. 133-288.
- Hermann 1914 – Max Hermann, *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance*. Berlin: Weidmann, 1914.
- Herrick 1950 – Marvin T. Herrick, 'Comic theory in the Sixteenth Century'. In: *Illinois Studies in Language and Literature* 34 (1950), p. 1-248.
- Holcroft 1997 – Alison Holcroft, 'Josse Clichtove'. In: Jill Kraye (red.), *Cambridge Translations of Renaissance Philosophical Texts*. Deel 2. *Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 247-257.
- Horatius 1499 – Quintus Horatius Flaccus, *Sermones et epistolae*. Met commentaar bezorgd door Josse Bade. Lyon: Nicolaus Wolf, 1499. Barcelona: Biblioteca de Catalunya: <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/incunableBC/id/87851>
- Horatius 1500 – Quintus Horatius Flaccus, *De arte poetica opusculum aureum ab Ascensio familiariter expositum*. Bezorgd door Josse Bade. Paris: Enguilbert & Geoffroy de Marnef, 1500. Paris, Gallica: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30616850t>
- Hummelen 1977 – Wim Hummelen, 'Tekst en toneelinrichting in de abele spelen'. In: *Ntg* 70 (1977), p. 229-242.
- Huydecoper 1730 – Balthazar Huydecoper, *Proeve van Taal- en Dichtkunde; in Vrijmoedige Aankeningen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius*. Amsterdam: E. Visscher & J. Tirion, 1730. Universiteit Gent: <http://books.google.be/books?vid=GENT900000088356>
- IJsewijn 1977 – Jozef IJsewijn, 'J.L. Vives in 1512-1517. A reconsideration of evidence'. In: *Humanistica Lovaniensia* 26 (1977), p. 82-100.
- IJsewijn & Fritsen 1991 – Jozef IJsewijn & Angela Fritsen (red.), 'Vita Ioannis Dullardi'. In: *Juan Luis Vives. Early Writings* 2. Met medewerking van Charles Fantazzi, Leiden: Brill, 1991, p. 10-15.
- Jansen 2001 – Jeroen Jansen, *Decorum: observaties over de literaire gepastheid in de renaissancistische poëtica*. Hilversum: Verloren, 2001.
- Janssen & Marynissen 2013 – Theo Janssen & Ann Marynissen, 'Brabants oude zot (1500) en Erasmus' goddelijke Zotheid (1509) in een intieme relatie?'. In: Hanno Brand, Eric Hoekstra, Ben Groen & Cor van der Meer (red.), *De tienduizend dingen*. Leeuwarden: Fryske Akademy & Stichting Afûk, 2013, p. 333-349.
- Janssen & Van der Leek 2014 – Theo A.J.M. Janssen & Frederike C. van der Leek, 'Nedum 'let alone'

- and *non solum* 'not only' analysed in the humanist tradition from Lorenzo Valla to Desiderius Erasmus'. In: Jack Hoeksema & Dicky Gilbers (red.), *Blackbook. A Festschrift in honor of Frans Zwarts*. Groningen: University of Groningen, 2014, p. 197-217.
- Jouenaux 1490 – Guy Jouenaux, *Interpretatio in Laurentii Vallae Elegantias latinae linguae*. Paris: Wolfgang Hopyl, 1490. [Latere digitale editie Paris: Félix Baligault, 1492.] München, Bayerische Staatsbibliothek: <http://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00074891/images/index.html?fp=193.174.98.30&cid=00074891&seite=1>
- Jouenaux & Bade 1493 – Guy Jouenaux & Josse Bade, *Guidonis Iuuenalis natione Cenomani in Terentium familiarissima interpretatio cum figuris unicuique scaenae praepositis*. Lyon: Johann Trechsel, 1493. Paris, Gallica: <ark:/12148/bpt6k53187w>
- Jouenaux & Bade 1508 – Guy Jouenaux & Josse Bade, *In lingua latina ex Valla et Gellio sumpta eruditio cum thematis gallicanis ab ipso pridem: et theutonicis ab Ascensio nuper adjectis*. Paris: Josse Bade, 1508. Wien, Österreichische Nationalbibliothek: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10000479>
- Juvenalis 1498 – Decimus Junius Juvenalis, *Juuenalis familiare commentum cum Antonij Mancinelli viri eruditissimi explanatione*. Met commentaar bezorgd door Josse Bade. Lyon: Etienne Gueynard & Nicolaus Wolf, 1498. Gupuzkoa, La biblioteca de Koldo Mitxelena Kulturunea: <http://www4.gipuzkoa.net/KMKatalogoa/?itemid=%7Clibrary/marc/koldo%7C000000151920>
- Katz 2007 – Louise Katz, 'La 'préface' de Josse Bade aux *Silvae morales* (1492)'. In: *Camenae* 1 (2007), p. 1-11.
- Lambrecht 1550 – Joas Lambrecht, *Néderlandsche Spellinghe, uutghesteld by vrághe ende andwoorde*. Gent: Joas Lambrecht, 1550. Gent, Universiteitsbibliotheek: <http://lib.ugent.be/en/catalog/bk101:000288968?i=3&q=Nederlandsche+Spellinghe>
- Laureys 2014 – Marc Laureys, 'Petrus Nannius als Philologe und Literaturkritiker im Lichte seines Kommentars zur *Ars Poetica* des Horaz'. In: Enenkel (red.) (2014), p. 91-110.
- Lebel 1988 – Maurice Lebel, *Josse Bade, dit Badius (1462-1535), préfaces de Josse Bade (1462-1535), humaniste, éditeur-imprimeur et préfacier*. Leuven: Peeters, 1988.
- Leclercq 2008 – Odile Leclercq, 'Pratiques synonymiques et régulation du sens lexical aux xv^{te} et au xvii^{te} siècles'. In: *Cahiers de lexicologie* 92 (2008), p. 13-29.
- Lecoine 1992 – Jean Lecoine, *L'idéal et la différence: la perception de la personnalité littéraire à la Renaissance*. Genève: Droz, 1992.
- Lurje 2004 – Michael Lurje, *Die Suche nach der Schuld: Sophokles' Oedipus Rex, Aristoteles' Poetik und das Tragödienverständnis der Neuzeit*. München etc.: Saur.
- Maittaire 1733 – Michael Maittaire, *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum M.DCLXIV*. Band 1, deel 2. Amsterdam: Petrus Humbert, 1733.
- MAND 2005 – Georges De Schutter e.a. (2005), *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel 1. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005.
- Marynissen 1994 – Ann Marynissen, 'Het -s-meervoud in het vroegste ambtelijke Middelnederlands'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 40 (1994), p. 63-105.
- Marynissen 1996 – Ann Marynissen, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Leuven: Peeters, 1996.
- Marynissen & Janssen 2014 – Ann Marynissen & Theo Janssen, 'Vroegnieuwederlands voor commercie en cultuur'. In: Freek Van de Velde, Hans Smessaert, Frank Van Eynde & Sara Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2014, p. 500-512.
- Mesnard 1971 – Pierre Mesnard, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. 1-2. *Dialogus ciceronianus*. Amsterdam etc.: North-Holland, 1971, p. 581-710.
- Metzger-Rambach 2008 – Anne-Laure Metzger-Rambach, 'Le texte emprunté'. *Etude comparée du Narrenschiff de Sebastian Brant et de ses adaptations (1494-1509)*. Paris: Honoré Champion, 2008.
- Miller 1979 – Zie: Erasmus ([1512] 1979).
- Moss 1999 – Ann Moss, 'Horace in the sixteenth century: Commentators into critics'. In: Glyn P. Norton (red.), *The Cambridge History of Literary Criticism*. Deel 3, *The Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 66-76.
- Müller 1995 – Jan-Dirk Müller, 'Das *nüv schiff von Narragonia*. Die interpolierte Faßung von 1494/95'. In: Gonthier-Louis Fink (red.), *Sébastien Brant, son époque et 'la Nef des fols'. / Sébastien Brant, seine Zeit und das 'Narrenschiff': actes du colloque international, Strasbourg, 10-11 mars 1994*. Straatsburg: Université des sciences humaines de Strasbourg, 1995, p. 73-91.
- Nieuwe Bijbelvertaling* 2004 – *Bijbel met deuterocanonieke boeken*. Heerenveen: Uitgeverij NBG;

- Den Bosch: Katholieke Bijbelstichting, 2004.
- O'Malley 1988 – John W. O'Malley, 'Introduction'. In: *Collected Works of Erasmus. Spiritualia*. Toronto: University of Toronto Press, p. i-li.
- Palmer 1732 – Samuel Palmer, *The general history of printing, from its first invention in the City of Mentz, to its first progress and propagation thro' the most celebrated cities in Europe*. Voltooid door George Psalmanazar. London: Samuel Palmer, 1732. Ann Arbor, University of Michigan Library: <http://name.umdl.umich.edu/004898568.0001.000>
- Panizza 1978 – Letizia A. Panizza, 'Lorenzo Valla's *De vero falsoque bono*, Lactantius and oratorical scepticism'. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 41 (1978), p. 76-107.
- Pergamenus / De Mayneriis 1480 – Nicolaus Pergamenus / Mayno de Mayneriis, *Dyalogus creaturarum moralizatus*. Gouda: Gerard Leeu, 1480. Paris, Gallica: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt-6k70532d>
- Persius 1499 – Aulus Persius Flaccus, *Familiaris explanatio Cum Joannis Britannici eruditissima interpretatione*. Met commentaar bezorgd door Josse Bade. Lyon, 1499: Jean de Vinglé. München, Bayerische Staatsbibliothek: http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0007/bsb00076952/image_1
- Pinson 2010 – Yona Pinson, 'Led by Eve. *The large ship of female fools and the Five Senses* (1498; 1500)'. In: *Word & Image* 26 (2010), p. 214-227.
- Pleij 2007 – Herman Pleij, *Het geveulgelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Poets 1995 – Jaak Poets, 'Gemeenplaatsen in de prologen van Merovingische heiligenlevens. Reflecties van de hagiografen over hun werk'. In: Werner Verbeke, Marcel Haverals, Rafaël De Keyser & Jean Goossens (red.), *Serta devota in memoriam Guilelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*. Leuven: Leuven University Press, 1995, p. 287-296.
- Pompen 1925 – Aurelius Pompen, *The English Versions of The Ship of Fools. A Contribution to the History of the Early French Renaissance in England*. London: Spottiswyde, Ballantine & Co, 1925.
- Reckford 2009 – Kenneth J. Reckford, *Recognizing Persius*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- Reedijk 1956 – Cornelis Reedijk (red.), *The Poems of Desiderius Erasmus*. Leiden: Brill, 1956.
- Renouard 1908 – Philippe Renouard, *Bibliographie des impressions et des oeuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste, 1462-1535*. Deel 1-3. Paris: Em. Paul et fils et Guillemin, 1908.
- Roersch 1910 – Alphonse Roersch, *L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance. Études et portraits*. Bruxelles: Van Oest, 1910.
- Schoysman 2006 – Anne Schoysman, 'Jean Lemaire de Belges et Josse Bade'. In: *Le Moyen Age* 112 (2006), p. 575-584.
- Shaw 2013 – David Shaw, 'One book, five printers: Shared printing in early sixteenth-century Paris (Franciscus Lichetus, *Commentaria*, Paris, 1520)'. In: *Le Bulletin du bibliophile* 2013, p. 267-288.
- Sinnema 1956 – John R. Sinnema, 'The German source of the Middle Dutch "Der zotten ende der narren scip"'. In: Gottfried F. Merkel (red.), *On Romanticism and the Art of Translation. Studies in Honour of Edwin Hermann Zeydel*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956, p. 233-254.
- Taeldeman 1985 – Johan Taeldeman, 'Joas Lambrechts *Nederlandsche Spellinghe* (1550) als spiegel van het (Laat-)Middelgentse vokaalsysteem'. In: *Naamkunde* 17 (1985), p. 325-334.
- Thuasne 1903-1904 – Louis Thuasne, *Roberti Gaguini epistole et orationes. Texte publié sur les éditions originales de 1498, précédé d'une notice biographique et suivi de pièces diverses en partie inédites*. Deel 1-2. Paris: Émile Bouillon, 1903-1904.
- Tilley 1918 – Arthur Tilley, *The Dawn of the French Renaissance*. Cambridge: The University Press, 1918.
- Tournoy 1985 – Gilbert Tournoy, 'Arnoldus Bostius of Ghent, 1446-4 April 1499'. In: Bietenholz & Deutscher (red.): Deel 1. 1985, p. 176.
- Tournoy & Tunberg 1996 – Gilbert Tournoy & Terence O. Tunberg, 'On the margins of Latinity? Neo-Latin and the vernacular languages'. In: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 45 (1996), p. 134-175.
- Trithemius 1494 – Johannes Trithemius, *Liber de Scriptoribus Ecclesiasticis*. Basel: Johann von Amerbach, 1494. Bibliothek der Monumenta Germaniae Historica: <http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/trithemius.pl?blatt=-5&rv=1>
- Valla [ms. 1431] 1512 – Lorenzo Valla, *De voluptate ac vero bono*. Paris: Josse Bade, 1512. Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek: urn:nbn:de:urmel-do8c78e2-1fee-4331-b88a-a80cd-297f0c62

- Valla [ms. 1449] 1471 – Lorenzo Valla, *Laurentii Vallensis de linguae latinae elegantia*. Venetië: Nicolaus Ienson, 1471. Biblioteca Nacional de España INC/683: <http://bdh.bne.es/bnesearch/CompleteSearch.do?field=todos&text=Elegantiae+linguae+latinae&showYearItems=&exact=on&textH=&advanced=false&completeText=&pageSize=1&pageSizeAbrv=10&pageNumber=2>
- Valla [ms. 1453-1457] 1505 – Lorenzo Valla, *Laurentii Vallensis viri tam graecae quam latinae linguae peritissimi in Latinam Novi testamenti interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime vtilis*. Bezorgd door Erasmus. Paris: Josse Bade voor Jehan Petit, 1505. Regensburg, Staatliche Bibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb11059298-8
- Van Dam 2010 – Harm-Jan van Dam, *Desiderius Erasmus Lof der Zotheid of De dwaasheid gekroond. Een pronkrede*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 2010.
- Van Gouda 1497 – Willem Harmensz van Gouda, *Guilermi hermani Goudensis Theologiae ac Poetae clarissimi Sylva Odarum*. Paris: Guy Marchant & Denis Roce, 1497. Universiteit Gent: <http://search.ugent.be/meercat/x/bkto1?q=900000178642>
- Van der Horst 1997 – Joop van der Horst, 'Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550)' [Sectie 4.6]. In: Maarten C. van den Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997, p. 219-225.
- Van Loey 1980 – Adolphe Van Loey, *Middelnederlandse spraakkunst*. Deel 2. *Klankleer*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1980.
- Van Ockam 1494 – Willem van Ockam, *Dialogus magistri Guillelmi de ockam doctoris famosissimi*. Bezorgd door Josse Bade. Lyon: Johann Trechsel, 1494. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek: <http://diglib.hab.de/inkunabeln/e-161-2f-helmst-1/start.htm>
- Vergilius 1500 – Publius Vergilius Maro, *P. Virgilij Maronis poetarum facile principis Buccolica et Georgica cvi disertissimis Seruii Mauri honorati et fere Antonii Mancinelli comentariis: vna cum Iodoci Badii ascensii perque familiari explanatione*. Bezorgd door Josse Bade. Thielman Kerver voor Jehan Petit: Paris, 1500. Universität Freiburg: <http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/vergilius1500>
- Waterschoot 1975 – Werner Waterschoot (red.), *Jan van der Noot, De 'Poetische werken'*. Deel 1-3. Gent Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1975.
- Wels 2009 – Volkhard Wels, *Der Begriff der Dichtung in der Frühen Neuzeit*. Berlin: De Gruyter, 2009.
- White 2013 – Paul White, *Jodocus Badius Ascensius: Commentary, Commerce and Print in the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press.
- White zonder jaar – Paul White, Jodocus Badius Ascensius, *Praenotamenta to the Comedies of Terence* (1502). http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/ren/snls/snls_teaching_anthology/jodocus_badius_ascensius.pdf. Zonder jaar.
- Willemyns 1971 – Roland Willemyns, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de middeleeuwen*. Tongeren: Michiels, 1971.
- Willemyns 1997 – Roland Willemyns, 'Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550)' [Sectie 4.1-4.5]. In: Maarten C. van den Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 147-219.
- Zarncke 1854 – Friedrich Zarncke, *Narrenschiff*. Leipzig: Georg Wigands Verlag, 1854.

Adressen van de auteurs

Elzenlaan 22
1214 KL Hilversum
theo-janssen@xs4all.nl

Hof ter Eikenlaan 8
B-3020 Winksele
ann.marynissen@uni-koeln.de

De taal van de Gentenaar Josse Bade in het boek *In lingua latina* beantwoordt aan de Vlaamse taalkenmerken van het *Narrenschip*. Met de zin *ic meynic van brabant zij gheboren* [...] wordt allerminst iets gezegd over de herkomst van de auteur, maar alles over het personage dat zijn tong stevig roert en niet echt zegt dat hij een Brabander is, maar zich met zelfspot schaaft onder het slag volk dat, zoals het spreekwoord aan Brabanders toedicht, hoe ouder hoe zotter wordt.

Uitgeverij Verloren
Hilversum

